

કર્મ મી માં સા

—(૧)—

લેખક

માસ્તર ખુબચંદ કેશન્યાય (વાવવાળા)
પાર્શ્વજીવ પામ્યાળા સિરોહી (રાજસ્થાન)

પ્રકાશક

બી. પી. સીંઘી

મળા—શ્રી જ્ઞાન પ્રચારક મંડળ
સિરોહી (રાજસ્થાન)

પ્રથમાદિતિ

પ્રતિ ૧૦૦૦

વિ. સ. ૨૦૧૭

કિ ૦-૧૦-૦

નિવેદન

ભારતર શ્રીપુત્ર પુત્રમયદલાઈ કેશવવાયે લેખિત " કર્મ
 મીમાસા નામે લેખમાળા શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ માસિકમાં પ્રગટ
 થયેલ ને લેખમાળા કર્મ શ્રીમેમોડીના જિજ્ઞાસુઓને આતીવ મનનીય
 હોઈ નાનુ સાને અને (સિરોહીમાં) આતુમીસ બીરાજમાન ૧૦
 પન્થાસજી શ્રી રૂપવિજયજી મદારાજ સાહેબ તથા મુતીરાજ
 શ્રી જ્ઞાનુવિજયજી મદારાજ સાહેબે તેનુ પુસ્તક જપાવવા અને
 પ્રેરણા કરી અને તે જપાવ તો ઉભા મુતીરાજનેના સુપરેશથી શ્રી
 નાડલાઈ જ્ઞાનમદિરના ગમપંવાદકે વાચ્યમે પુસ્તકના અગાઉની
 આંદક થવાનુ કજીસુ તે લેખમાળામાં જરૂરી સુધારો તમારો કરી
 આપી લેખક મદારાજે જપાવવાની અને મજુરી આપતા આ પુસ્તક
 અમે પ્રગટ કરીએ છીએ વચ્ચેને કર્મ શ્રીમેમોડી જેવો કરીન વિષય
 પશુ આ લઘુ પુસ્તક દ્વારા ધર્મીજ સરદારને સમજ સકારો તત્ત
 તાના રિપોના સક્ષેપ લખાણુવાળા આ રીતે પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં
 આવે તો સમજમાનને પ્રચાર આપણે અતિ સુન્ન રાતે કરી
 સકીએ આ પુસ્તકમાં જાણવાન શ્રી જિનેશ્વર દેવ કથિત આગમ
 નિરુદ્ધ કઈપણુ જપાયું હોય તો ત્રિકરણુયોએ મિથ્યાદુષ્ટ છે
 શુદ્ધિમાં બદુજ લક્ષ આપવામાં આવ્યુ છે છતાં પ્રેસદોષથી કઈપણુ
 અશુદ્ધિ રહવા પામી હોય તો સચ્ચોને સુધારો વાંચવા વિનનિ છે

કર્મમીમાંસા

ધર્મ —

જગતમા ધર્મ ધર્મ કરતા તો સૌ ફરે છે પરંતુ જગતના છવોએ માની લીધેલા ધર્મો પૈકી કયા ધર્મનું અતુકરણ સત્ય છે તે પહેલું જોવું જોઈએ, ધર્મ માટે આજે અનેક વાદવિવાદ સભળાય છે આવા વાદ વિવાદ દુન્યવી પદાર્થો માટે સભવતા નથી, કારણ કે જે વિષયો ઇન્દ્રિય ગમ્ય છે તેની સત્યતા ઉપર આવડું એ એક ક્ષણનું જ કાર્ય છે અને જેઓ એવી સત્યતાનો ઇન્કાર કરવા નીકળે છે તેમના પક્ષનો જ સૌ કોઈ ત્યાગ કરી દે છે હવે વિચાર કરો કે મુગ ધ, દુર્ગ ધ, ઠડવાશ, મિઠાશ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પરત્વે જેવો વાદ નથી તેના કરતા ઘણો જ ભવ્ય અને ઘણો જ ગભીર વાદ ધર્મના વિષયમા પ્રવર્તેલો છે, એનું કારણ એજ છે કે ધર્મ એ ઇન્દ્રિયાતીત વસ્તુ છે, અને એથી જ એ સળધમા ભારે ગોટાળા ઉભા થયા છે જેઓ ધર્મના નામે દુરાચારો— અનાચારો અથવા

તો અપારમાર્થિક વસ્તુઓને યોગી રહ્યા છે તેઓ પણ પોતે જે વસ્તુને માને છે તે અધર્મ છે, એ વસ્તુ ખોટી છે અથવા અયોગ્ય છે એવું માનીને તે વસ્તુને માન્ય રાખતા નથી પરંતુ પોતાની અયોગ્ય માન્યતાઓ અને વિચારો સત્ય છે અને તેજ સનાતન અતીતકાળથી ચાલી આવેલો અને મત્ય ધર્મ છે એમ જ તેઓ માને છે

પોતાનો સુપ્રભાવ અથવા ધર્મ બૂલ વાળો છે એમ મમજીને તેને કોઈ અનુસરતું જ નથી, પરંતુ અજ્ઞાનતાથી આત્માઓ ઠગાય છે અને અજ્ઞાનતાથી જ અસત્યને સત્ય માનીને તેની સેવા કરવા માટે દોરાય છે અજ્ઞાનથી આત્મા એ સત્યને અસત્ય અને અમત્યને નત્ય માને છે અને તે પડી પોતે કંઈના નિર્ણયને વળગી રહેવાનો નામક શખે છે સામાય બ્યવહારમાં અસત્ય નથી આવતું ત્યારે હોગ્યે ધર્મની બાબતમાં ગાડેગાડા અસત્ય આવ્યું ત્યારે અને ધર્મને નામ જે અસત્ય કહેવાય છે તેને ધણા લોકો આપો મીઠીને આનંદ પૂવક સ્વીકારી લે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે માની લીધેલા સત્યની ખાતર એક બીજા ના ગળા ઠાપવા પણ તૈયાર થાય છે ધર્મને જે બાહ્ય ઇન્દ્રિયનો વિષય હોત તો તેના સળધમાં વિશેષ ઉહાપોહને અવકાશ ન રહ્યો હોત અને અમત્ય તે અમત્ય તરીકે બહાર ધઈ જવા પામ્યું હોત પરંતુ ઇન્દ્રિયગમ્યતાથી દૂર રહેલો ધર્મ પ્રત્યેક મનુષ્ય ઓળખી શક્યો નથી, અને તેથી જ આજે જગતમાં સુખ અને શાંતિ સ્થાપવાને બદલે

ધર્મોનો ન બુધેળો યથેચ્છા જ આપને જોઈએ ડીએ જેથી
સત્ય શહ પર આવવાને બહુ જનતા વધારેને વધારે પ્રમાણ
મા ઠાટાળો. કર્મમાર્ગનો પ્રમાસ કરી રહી છે જે મહા
પુરુષો ઇન્દ્રિય ગમ્યનાથી વધારેહિસા પ્રમરના જ્ઞાનને મેળવી
શક્યા છે તેજ ધર્મ સબધમા નિશ્ચય જાહેર કરે છે જેને
એવું જ્ઞાન નથી મેળવ્યું તેવો આ મા આ સબધમા મેશક
આધ્યાત્મીય જેવો છે

આપણે ધર્મની ક્રિયાઓ કરીએ, ધર્મ સાબળીએ,
ધર્મસભાઓ ભરીએ, પરિપક ભરીએ અનેક ઉમરો કરીએ
પણ ધર્મતત્ત્વને શુદ્ધ સ્વરૂપમા લયા સુધી ન જાણી શકીએ
ત્યા સુધી એ સઘળી પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જ છે હવે વિચાર
કરો કે ધર્મનું આવું મુશ્કેલ તત્ત્વ તે ની રીતે જાણી
શકીએ ? તે જાણવાની ની જરૂર ? કોઈ પણ મનુષ્ય ધર્મને
નામે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે, તેને આપણે પણ ધર્મ માની,
તે અગે સૂક્ષ્મપણે ઉડા ઉડાઈ વીના આપણે પણ જોડાઈ
જઈએ તો શુ વાધો ? ગમે તેમ પણ હાલવાય તો કે ધર્મ,
પણ તે અગે વધુ વિચારવાની રીત જરૂર ?

પરંતુ આવી માન્યતા મેવની તે મૂખ્યાઈ છે જગતમા
સામાન્ય ઠાપો માટે પણ બહુ દીર્ઘદ્રષ્ટિથી વિચારવા કરી,
તેનાથી થતો વાલાલાબનો જ્ઞાન લાવી પડી પ્રવૃત્તિ થાય
છે તો પડી ધર્મ જેવા મહાન્ કાર્ય માટે ઉપેક્ષા મેવવી
એ વ્યાજબી કેમ ગણાય ? ધર્મને નામે માત્ર “ધર્મ”
નામ સાબળી દોર્યા જઈ, તે પોપક છે કે નાશક છે એ

ખ્યાલમાં ન લઈએ, અને સામાન્ય ધર્મ લઈ જઈએ તો
પાઠગથી પસ્તાઈ પડે છે આટલા કારણથી ધર્મને જાણવો
જોઈએ

દ્વલ્ભમુદ્વયા મદાનેયો, ધર્મોધર્મોર્ધિમિર્નર !
અયથા ધર્મુષ્યેન, તદ્વિદ્યાત . પ્રમજ્યતે ॥

અર્થાત્ બારીક યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો, તે દ્વારાએ
ધર્મના અર્થોએ ધર્મ જાણવો જોઈએ નહિતર યુક્તિ
ધર્મની જ હોય, પોતે ધારે કે હું ધર્મ કરૂ છું છતાં
ધર્મનો નાશ થાય છે, અનાદિકાગથી આ છવ જે રખે
છે, એનું કારણ લક્ષ્ય જ નથી આવ્યું અનાદિકાગથી લક્ષ્ય
ઈષ્ટ વિષયો, તેના માધનો, અને શરીર પોષણ આ વ્રણની
જ દ્રષ્ટિ છે ન્યા આ વ્રણ દ્રષ્ટિ હોય ત્યાં ગમે તેવો
આચરણને પણ ધર્મ આચરણ તરીકે ગણી શકાય ન
નહિ આ વ્રણ દ્રષ્ટિએ છવનું કલ્યાણ થઈ જતું હોય તે
આટલા છવો સમારમાં રખડત નહિ જો ઉપરોક્ત વ્રણની
પ્રવૃત્તિ ધર્મ રૂપ હોય તો ધર્મની ફલભતા ન હતી આ છવો
શરીર પૌષ્ઠલિક સુખને ધર્મ ગણાવવો હોય તો કોઈ
ચીજવો ન પડતો, અને જો તે ધર્મ હોત તો આટલો
કાળ સુધી સમારમાં ભટકતું થાત નહિ

આશ્રવ શી ચીજ ? કર્મ કેમ બધાય ? અને
તૂટે ? તે વિષયોનો ખ્યાલ આવ્યો નથી ધર્મ ચીજ
એ છે કે આશ્રવનો આશ્રવપણે અને સવર્ગને

સવરેપણે ખ્યાલ આવવો, અને કર્મ નિર્જગ કરના આત્માએ કટિબદ્ધ થવું વિષય કપાયની પ્રવૃત્તિ વહાલી લાગે છે તેને દાવાનલ ગણે અને મઘળા કર્મને જ જેટી નાખવા પ્રયત્ન આદરે તે જ ધર્મની ખરી જડ છે આ બધું મમજ્વલ અને તેવી સમ-જણુપૂર્વક જે આદગય તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે.

ધર્મ એક જ પ્રકારનો છે પરંતુ જે જુદા જુદા સાધનો મળવાથી તે જુદા જુદા કાર્યો કરે છે ધમ કર નારાઓમા ભાવના જે પ્રકારની હોય છે, કેટલાક શુભ વિચારના હોય છે અને કેટલાક શુદ્ધ વિચારના હોય છે અહિ પરિણામ એ ઉપકરણ છે ધમમા પરિણામ જે શુભ હોય તો એ ધર્મ પુણ્ય બધાવી દુનિયાના સુખો આપે છે અને જે પરિણામ શુદ્ધ હોય તો ધર્મ નિર્જરા કરી મોક્ષના સુખો આપે છે એથી જ ધમના જે પ્રકાર કહી શકાય એક પ્રકાર તે પુણ્યધર્મ અને બીજે પ્રકાર તે જ્ઞાન યોગ ધર્મ આ નાન યોગ ધમ તે જ શાશ્વત સુખને દેવાવાળો છે

તેમ છતા જ્ઞાનયોગ ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યા સુધી પુણ્યધર્મમા પણ આ માએ જોડાઈ રહેવું જોઈએ પૌદ્ગલ લિંક સુખરૂપ ઈષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિને માટે પણ ધર્મ ક્રિયામા જે જોડાયો હશે તે હળવે હળવે પણ ધમનુ ખરૂ સ્વરૂપ સમજશે અને એમ બહુશે કે વિષયોની દરકાર ન રાખતા મોક્ષ મેળવવાને માટે જ ધર્મક્રિયાઓ કરવી એ જ સાચું

માર્ગ છે એમ જાણીને તે વિષયોને ધ્યેય તરીકે લ્યાગી દેશે, અને અતિમ સ્થાન મોક્ષને માટે જ ધમાનું ડાન હવે માડશે. આવા ઉદ્દેશથી જ હવે અધર્મ કરતા રીતોને પાપ બાધે તેના કરતા વિષયમુખોની પ્રાપ્તિને માટે પણ ધર્મ કરીને પુણ્ય બાધે એ શાસ્ત્રકારો ગ્હાય છે પણ છેવટ મોક્ષ પ્રાપ્તિરૂપ જ્ઞાનયોગ ધર્મમાં આત્માએ સંયુક્ત થવું જ પડશે તો જ આત્મા શાશ્વત ગુણની પ્રાપ્તિ કરી શકશે એટલે પુણ્યધર્મ પણ છેવટે જ્ઞાનયોગ ધર્મમાં જ પરિણમી આવશે તેમ છે.

ધર્મ એ આ માની માવિડીની સીજ છે એટલે ધર્મને સમજતા પહેલાં આપને આત્માને સમજવાની જરૂર છે. આત્માને સમજવા માટે આ માના ગુણો સમજવા જોઈએ. આત્માના ગુણ ગુણો જોઈએ તો તે જ્ઞાન-દર્શન-આદિનું કૃત્યાદિ છે. આત્માના એ સમજા ગુણો મેળવવા કરવા યોગ્ય પુરુષાર્થમાં પોતાની કેટલી યુક્તતા છે, તવા તે ગુણોને આવરણનારકર્મ, તે કર્મોને યતો બધ, તેનો ઉદય, તેના ઉદયના પરિણામો, કમબધ તોડવાના માર્ગો, આત્મવિપ્રાસના પગથીઆ કે પ ગુણુત્યાગ કે સ્વકેપ, આ બધું સમજવું પડશે એ સમજશે ત્યારે જ જ્ઞાનયોગ ધર્મ પરિણમશે એ રીતે જ્ઞાનયોગ ધર્મના પરિણમનથી જ ધર્મને નામે યતા જગ હાલ્યો. આપોઆપ જ્ઞાત બની જશે અને જગતમાં ચિરસ્વાથી શાંતિ સ્થાપાશે એટલે જગતમાં તમામ હવેને કલ્યાણનો કોઈ માર્ગ હોય તો માત્ર જ્ઞાનયોગ ધર્મ જ છે.

એ જ્ઞાનયોગ ધર્મ સમજવા માટે આત્મગુણોને

આવરણનાર કર્મનું સ્વરૂપ વિચારવું ખાસ આવશ્યક છે માટે કર્મ શું છે ? કેમ બધાય ? કેમ તૂટે ? સર્વથા કર્મના છુટકારાથી કેવી આત્મશા પ્રગટ થાય એ વગેરે વિષય અંગે પ્રથમ દૈનંતર દર્શનકોની માન્યતા અંગે વિચારી પછી દૈનંતર દર્શનની માન્યતા વિચારીએ

દૈનંતર દર્શનોની કર્મ અંગે માન્યતા —

સમસ્ત જીવો સસારમા પતે છે, તેને આત્મત્વપણું સમાન છે પણ તેમા કોઈક કેવળ છે, કોઈક તિર્થંક છે, કોઈક મનુષ્ય છે—એમ નર નારક, તિર્થંક અને મનુષ્યરૂપ ભેદ એની વિચિત્રતા છે વળી મનુષ્યત્વ સર્વ મનુષ્યમા સમાન છે, છતાં તેમા કોઈ રાજા છે, કોઈ રક છે, કોઈક પદ્ધતિ છે, કોઈક મજા છે, કોઈક મહર્ષિ છે, કોઈક સ્વરૂપવાન છે, કોઈ કુરૂપવાન છે ઇત્યાદિ જે વિચિત્રપણું છે તે નિહેતુક નથી પણ હેતુ સહિત જ છે તે હેતુને કર્મ કહે છે

પૃથ્વીના બધા ભાગોમા બધા દર્શનકારોએ પોતાની પ્રરૂપણામા કર્મવાદ સીકાર્યો છે, પરંતુ ભારતીય દર્શનોમા તેનું સ્વાન વિશેષપણે છે ભારતીય દર્શનોમા અન્ય વિષયો અંગે અનેક વિધ સિન્નતા અને વિરૂદ્ધતા હોવા છતાં કર્મ વાદ વિશે બધા પ્રાય એકમત છે અથાત્ મનુષ્ય જે કાર્ય વાલે એના જ ફળ એ મેળવે એ સબધે ભારતીય દર્શનો પેકી કોઈનો વિરોધ નથી એક વેદપથી કવિ શિલ્લન મિશ્ર કહે છે કે —

આકાશ મુત્પત્તુ ગચ્છતુ વા-દિગન્ત, મમ્મોનિધિં વિશતુ તિષ્ઠતુ
 વા યગેષ્ટમ,
 જન્માન્તરાર્જિતશુમાશુમઠ્ઠના, છાયેવ ન ત્યજતિ કર્મ
 ફલાનુ વન્ધિ ॥

આકાશમા ઉડી જાયો, દિશાઓની પે-ની પાર જાયો,
 હરીયાના તળીયે જઈને જોયો, મરજીમા આવે ત્યા જાયો
 પણ જન્માતરમા જે શુભાશુભ કર્મ કયાં હોય છે તેના
 ફળ તો છાયાની જેમ તમારી પાછળ જ આવવાના એ
 તમારો ત્યાગ નહિ ઠરે

કાશ નિકોએ કર્મના પ્રકાર વિવિધ રીતે કયાં છે
 પણ પુણ્ય-પાપ, શુભ-અશુભ, ધર્મ-અધર્મ એ રીતે
 કર્મના લેહો તો બધા દર્શનોમા માન્યા છે એટલે એમ
 કહી શકાય કે કર્મના પુણ્ય-પાપ અથવા તો શુભ-અશુભ
 એવા જે જે લેહો પાડવામા આવે છે એ પ્રાચિન ■ પ્રાણીને
 જે કર્મનું ફળ અનુકૂળ જણાય છે તે પુણ્ય અને પ્રતિકૂળ
 જણાય છે તે પાપ, એવો અર્થ કરવામા આવે છે અને
 એ રીતના લેહો ઊપનિષદ, વૈન, સામ્ય, બૌદ્ધ, યોગ,
 ન્યાય, વેદોષિક એ બધામા મળે છે આમ છતાં વસ્તુત
 બધા દર્શનોએ પુણ્ય હોય કે પાપ એ જન્મે કર્મને બધન
 જ માન્યા છે અને એ જન્મેથી છુટકારો પ્રાપ્ત કરવો એ
 ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે આથી જ કર્મ જન્ય જે અનુકૂળ વેદના
 છે તેને પણ વિવેકીજનો મુખ નહિ પણ હુ બ જ માને

એ કર્મના પુણ્ય-પાપરૂપે જે ભેદ એ વેદનાની દ્રષ્ટિએ
 કરવામા આવે છે, વેદના સિવાયની અન્ય દ્રષ્ટિએ પણ
 કર્મના પ્રકારો કરવામા આવે છે વેદનાને નહિ પણ અન્ય
 કર્મને સારૂ નરસુ માનવાની દ્રષ્ટિને સામે રાખી બૌદ્ધ
 અને યોગ દર્શનમા કૃષ્ણ, શુકલ, શુકલકૃષ્ણ અને અશુકલા
 કૃષ્ણ એવા પણ ચાર પ્રકાર કરવામા આવે છે આમાયે
 કૃષ્ણ એ પાપ, શુકલ એ પુણ્ય, શુકલકૃષ્ણ એ પુણ્ય-
 પાપનું મિશ્રણ છે, પરંતુ “અશુકલાકૃષ્ણ” એ બેમાથી
 એકેય નથી આ ચોથો પ્રકાર વીતરાગ પુરૂષને હોય છે,
 અને તેનો વિપાક સુખ કે દુઃખ કર્મ જ નથી કારણ કે
 તેમનામા રાગ કે દ્રવ્ય હોતા નથી આ ઉપરાત કર્મના
 ભેદો કૃત્ય-પાકદાન અને પાકકાવની દ્રષ્ટિએ પણ
 કરવામા આવે છે કૃત્યની દ્રષ્ટિએ ચાર, પાક દાનની
 દ્રષ્ટિએ ચાર અને પાક કાવની દ્રષ્ટિએ ચાર એમ
 બાર પ્રકારના કર્મનું વર્ણન બૌદ્ધોના “અભિધર્મ”
 મા અને વિશુદ્ધિ માગમા સામાન્ય છે વળી અભિધર્મમા
 પાકસ્થાનની દ્રષ્ટિએ પણ કર્મના ચાર ભેદ અધિક ગણાવ્યા
 છે બૌદ્ધોની જેમ પ્રકારની ગણતરી તો નહિ પણ તે તે
 દ્રષ્ટિએ કર્મોનો સામાન્ય વિચાર “યો. ૧ દર્શન”મા પણ મળે
 છે બૌદ્ધોને મતે કૃત્યે કરીને કર્મના જે ચાર ભેદ કરવામા
 આવ્યા છે તેમા એક જનક કર્મ છે અને બીજા તેનું
 ઉત્પલક છે જનક કર્મ તે નવા જન્મને ઉપન્ન કરીને
 વિપાક આપે છે, પણ ઉત્પલક વિપાકે આપતું નથી પણ
 બીજાના વિપાકમા અનુકુળ બની જાય છે-

ત્રીજુ ઉપપીઠક છે જે બીજા કર્મના વિપાકમા બાધક બની જાય છે અને ચોથુ ઉપધાતકે તો અન્ય કર્મના વિપાકનો ધાત કરીને પોતાનો જ વિપાક દર્શાવે છે

પાક ઢાળના કર્મને લક્ષીને બૌદ્ધમા જે પ્રકાર કરવામા આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે ગરુડ-ખટુલ અથવા આચિરજીવ્યાસ ન અને અવ્યસ્ત આમા ગરુડ અને ખટુલ એ બીજાના વિપાકને રોકીને પ્રથમ પોતાનું ફળ આપી દે છે આસન્ન એટલે કે મરણકાળે કરાયેલ તે પણ પૂર્વકર્મ કરતા પોતાનું ફળ પ્રથમ જ આપી દે છે પહેલાના ગમે તેટલા કર્મ હોય પણ મરણકાળ સમયનુ જે કર્મ હોય છે તેને આધારે જ નવો જન્મ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે ઉક્ત ત્રણેના અભાવમા જ અવ્યસ્ત કર્મફળ આપી ગરુડ છે એવો નિયમ છે પાક ઢાળની દ્રષ્ટિએ બૌદ્ધોએ કર્મના જે ચાર ભેદ કયા છે તે આ પ્રમાણે —

૧ દ્રષ્ટિ ધર્મ વેદનીય—વિવર્માન જન્મમા જેનો વિપાક મળી જાય

૨ ઉપજ્જ વેદનીય—જેનુ ફળ નવો જન્મ લઈને મળે છે તે

૩ અહોકમ—જે કર્મનો વિપાક જ ન હોય

૪ અપરાપરવેદનીય—અનેક લવોમા જેનો વિપાક મળે તે

પાક સ્થાનની દ્રષ્ટિએ પણ બૌદ્ધોએ કર્મના ચાર ભેદ

ઠહા છે અકુશલનો વિપાક નરકમાં, કામાવચર કુશલ
કર્મનો વિપાક કામ સુગતિમાં, રૂપાવચર કુશલ કર્મનો
વિપાક રૂપી બ્રહ્મલોકમાં અને અરૂપા વચર કુશલ
કર્મનો વિપાક અરૂપ લોકમાં મળે છે જોડોએ
કુશલ કર્મને અકુશલ કર્મ કરતા બળવાન માન્યુ
છે આ લોકમાં પાપીને અનેક પ્રકારની સજાથી હું બ
લોગવવા પડે છે અને પુણ્યશાલીને તેના પુણ્ય કૃત્યનું ફળ
ઘણી વાર આજ લોકમાં મળતું નથી તેનું કારણ જણા
વ્યું છે કે પાપ એ પરિમિત છે તેથી તેનો વિપાક શીઘ્ર
પતી જાય છે, પણ દુશન એ વિપુલ હોવાથી તેનો પરિ
પાક લાખા કાળે થાય છે વળી કુશલ અને અકુશલ એ
બન્નેનું ફળ પરલોકમાં મળે છતાં અકુશલ વધારે આવધ
છે, તેથી તેનું ફળ અહીં પણ મળી જાય છે પાપ
કરતા પુણ્ય બહુતર શા માટે છે તેનો ખુલાસો પણ કર
વામાં આવ્યો છે કે પાપ કરીને મનુષ્યને પસ્તાવો થાય
છે કે અરે ! મેં પાપ કર્યું, તેથી તેની વૃદ્ધિ થતી નથી, પણ
સારું કરીને મનુષ્યને પસ્તાવો નહિ થતા પ્રમોદ થાય છે
તેનું પુણ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામે છે

જોડ દર્મમાં માનવામાં આવ્યું છે કે જીવો
ની જે વિચિત્રતા છે તે કર્મકૃત છે એ કર્મની ઉત્પત્તિમાં
કારણ જેનોની જેમ જોડોએ પણ રાગ-દેષ અને મોહને
માન્યા છે રાગદેષ-મોહ સુખ ચર્ષને પ્રાણી મન-વચન-
કાયાની પ્રવૃત્તિ કે છે, અને એ પ્રમાણે મ સારયક પ્રવર્ત-
માન થાય છે એ ચક્રની આદિ નથી પણ તે અનાદિ છે

‘વિશુદ્ધિમગ્ન’ મા કર્મને અરૂપી ઠહેવામા આવ્યા છે, પણ ‘અભિ ધર્મદેવ’ મા અવિરૂપિતને રૂપ ઠહ્યું છે, અને રૂપ સપ્રતિષ્ઠ છે સૌત્રાન્તિક મતે કર્મનો મમાવેશ અરૂપમા છે, તેઓ અવિરૂપિતને નથી માનતા મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ ને પણ કર્મ ઠહેવાય છે, પણ તે તો વિનશ્ચિરૂપ પ્રયત્ન છે, એટલે કર્મ શબ્દ અહીં માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ અર્થમા હોવાનો છે, પણ એ પ્રત્યક્ષ કર્મજન્ય સંસ્કારને અહીં કર્મ મનાવવાનું છે બૌદ્ધોની પરિભાષામા તેને વામના અને અવિરૂપિત ઠહેવામા આવે છે માનસિક ક્રિયાજન્ય સંસ્કારને-કર્મને વાસના અને વચન તથા કાયાજન્ય જે સંસ્કાર-કર્મ છે તેને અવિનશ્ચિર ઠહેવામા આવે છે એટલે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોએ કર્મને “વામના” શબ્દથી ઓળખાવ્યું છે પ્રસાકરે જણાવ્યું છે કે જેટલા કાર્યો છે તે બધા વામના જન્ય છે વિશ્વ તુ વૈચિત્ર્ય ધટાવવું હોય તો વામનાને માન્યા વિના ચાલતું નથી

યોગદર્શનાનુમાર-અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશ છે એ પાંચ કલેશને કારણે ક્ષિત્તિ વૃત્તિ-ચિત્તવ્યાપાર થાય છે, અને તેથી ધર્મ-અધર્મરૂપ સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે સંસ્કારને વાસના, કર્મ, અને અપૂર્વ એવા પણ નામ ‘યોગ દર્શન’મા આપવામા આવ્યા છે કનેશ અને કમનો અનાદિ કાર્ય-કારણભાવ બીજા કુરૂ જેમ જ માનવામા આવ્યો છે, કલેશ-ક્ષિત્તિ વૃત્તિ અને સંસ્કાર એ બવનો સબધ યોગ દર્શનની

પ્રક્રિયા પ્રમાણે આત્મા સાથે નહિ પણ ચિત્ત-અતઃકરણ સાથે છે અને તે અતઃકરણ એ પ્રકૃતિનો વિકાર-પરિણામ ॥

કર્મનો વિષાક 'યોગ દર્શન' માં ત્રણ પ્રકારનો બતાવ્યો છે જાતિ, આયુ અને ભોગ વળી યોગ દર્શનમાં કર્મશય અને વાસનાનો ભેદ કર્યો છે એક જન્મમાં સચિત્ત જે કર્મ તે કર્મશય નામે ઓળખાય છે, અને અનેક જન્મના કર્મોના સંસ્કારની જે પરપરા છે તે વાસના કહેવાય છે કર્મશયનો વિષાક અદ્રષ્ટ જન્મ વેદનીય અને દ્રષ્ટ જન્મ વેદનીય એમ બે પ્રકારે મળવે છે અર્થાત્ પર જન્મમાં જેનો વિષાક મળે છે તે અદ્રષ્ટ જન્મ વેદનીય અને આ જન્મમાં જેનો વિષાક મળે છે તે દ્રષ્ટ જન્મ વેદનીય. અદ્રષ્ટ જન્મ વેદનીયનું ફળ નવો જન્મ, તે જન્મનું આયુ, અને તે જન્મનાભોગો એ ત્રણ છે દ્રષ્ટ જન્મ વેદનીય કર્મશયનો વિષાક આયુ અને ભોગ અથવા તો માત્રભોગ છે, પણ જન્મ નથી

વાસનાનો વિષાક તો અસંખ્ય જન્મ આયુ અને ભોગોને માનવામાં આવ્યા છે, કારણ કે વાસનાની પર પરા તો અનાદિ છે વળી અહીંયા શુકનકર્મને કૃષ્ણ કર્મ કરતા બળવાન માનવામાં આવ્યું છે, અને કહ્યું ॥ કે શુકન કર્મનો ઉદય હોય ત્યારે કૃષ્ણ કર્મોનો નાશ ફળ દીધા વિના થઈ જાય છે સાખ્ય દર્શનની માન્યતા પણ યોગ દર્શન જેવી છે નૈયાયિકાએ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષ સ્વીકાર્યા છે એ ત્રણ દોષથી પ્રેરિત થઈને

શ્રવણી મન, વચન, કાયની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને
એ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ અને અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે ધર્મ
અને અધર્મને નૈયાયિકોએ સંસ્કાર' અથવા તો 'અદ્રષ્ટ'
એણે નામ આપ્યું છે તે જે જીવનમતમા પૌંડગલિક ઠર્મ
અથવા તો દ્રવ્ય ઠમ ઠહેવાય છે

વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા પણ નૈયાયિકોને જ મળતી
છે પ્રશસ્ત પાદે જે રજા ગુણો ગણાવ્યા છે તેમા એક
અદ્રષ્ટ નામનો ગુણ પણ ગણાવે છે એ કે જે ગુણ
સંસ્કાર નામના ગુણથી ભિન્ન જ ગણાવે છે, પણ તેના
જે ધર્મ અને અધર્મ એવા બે બે કાર્યો છે તે ઉપરથી
જણાય છે કે પ્રશસ્તપાદ ધર્માધર્મને સંસ્કાર ગણી નહિ
પણ અદ્રષ્ટ ગણી એાગળાવે છે આ માન્યતા ભેદ નહિ
પણ માત્ર નામભેદ છે એમ સમજવું જોઈએ કારણ કે
જેમ ધર્મ અધર્મરૂપ સંસ્કાર એ નૈયાયિકમતે આત્માનો ગુણ
છે તેમ વૈશેષિકમતે અદ્રષ્ટને પણ આત્મગુણ જ કહ્યો છે આ
ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનમા પણ દોષથી સંસ્કાર અને
સંસ્કારથી જન્મ અને જન્મથી દોષ અને પાછા દોષથી
સંસ્કાર અને જન્મ-આ પરપરા અનાદિકાગથી જ બીજા
કુરની જેમ માનવામા આવી છે કમની માથે વમદળનો
સબધ શી રીતે ભેડાયો એ નશ ન્યાય દર્શનકાગને જરૂર
ઉદભવ્યો હતો ઠર્મ પુરુષકૃત છે એ વાતની એમને જાણ
હતી કર્મનું ફળ હોવું જોઈએ એની ગૌતમે ના નથી
પાડી, પણ ધણીવાર પુરુષકૃત કર્મ નિષ્ફળ જતા હોય એમ પણ

એમને લાગેલું અહીં એક મુઝવણ ઉભી થઈ પુરપટ્ટ કર્મ પોતે ક્ષણ શી રીતે આપી શકે એવો ગૌતમના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. કર્મની સાથે કર્મ ક્ષણનો ઘટીવાર સંબંધ નથી દેખાતો તેનું સમાધાન કરવા જતાં એમણે કર્મ અને કર્મક્ષણની વચ્ચે કર્મથી જુદું જ એક કારણ ઉમેર્યું. તેમને કહેવું પડ્યું કે —

‘કર્મના ક્ષણમાં ઈશ્વરજ કારણ છે પુરપટ્ટ કર્મ ઘણી વાર નિષ્ક્રિય જતા જણાય છે. પુરપટ્ટ કર્મના અભાવે કર્મના ક્ષણની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, એટલે કર્મ જ ફલના કારણ રૂપ છે એમ ભ્રમે કોઈ કહેતો. એ બરાબર નથી. કર્મક્ષણનો ઉદય ઈશ્વરને આભારી છે એટલા સાથે ક્ષણનું એક માત્ર કારણ કર્મ જ છે એમ કહી શકાય નહિ.’ ગૌતમ સમ્મત કમવાદ સંબંધે આટલું મમણ શકાય છે કે કર્મક્ષણ એ પુરપટ્ટ કર્મને આધીન છે એ વાત તે સ્વીકારે છે પણ કર્મ જ કર્મક્ષણનું એક માત્ર અને જાડીતિય કારણ છે એ વાત એમને મંજૂર નથી. એમની કહેવાની મનાવણ એ છે કે, જો કર્મક્ષણ એકમાત્ર કર્મને જ આધીન હોય તો પછી પ્રયેક કર્મ ક્ષણવાળું દેખાતું જોડે કર્મક્ષણ એ કર્મને આધીન છે એ વાત બરાબર છે પરંતુ કર્મના ક્ષણનો અવ્યય કર્મને એકવાને આભારી નથી. પુરપટ્ટ કર્મ ઘણીવાર નિષ્ક્રિય નીવડતું દેખાય છે આ પરથી એવું મિત્ર થાય છે કે કર્મક્ષણના વિષયમાં એક કર્મક્ષણ નિયતા ઈશ્વર પણ છે. નિયાયિકો અહીં વૃક્ષ અને બીજનો દાખલો રજુ કરે કરે છે. વૃક્ષ બીજને આધીન છે એ વાત કબુલ રાખીએ,

પરંતુ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ એકલા બીજની અપેક્ષા નથી રાખતી, હવા પાણી, પ્રકાશ વગેરેની જરૂર રહે છે કર્મ ફળની બાબતમાં પણ એજ પ્રમાણે ઈશ્વરની જરૂર રહે છે ન્યાય હર્શનનો મૂળ અભિપ્રાય એ છે કે ઈશ્વર કર્મથી જુદો છે પણ કર્મની સાથે ફળની યોજના કરી દે છે

પરંતુ ઈશ્વર આવી બાબતમાં માથુ મારે એ વાત ઘણા દાશનિકોને પમદ નથી એટલે તેઓ તેનો અસ્વીકાર કરે છે પ્રાચિન ન્યાયમાં કર્મ અને કર્મફળવાદની સુક્ષિત ઉપર જ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ આધાર રાખી રહ્યું છે નવા નેયાયિકો એ સુક્ષિત વિષે બહુ આમ્યા નથી રાખના કર્મની સાથે ફળને જોડવા સાદે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવો તેને બદલે ફળને સંપૂર્ણ કર્મોધીન માનવું, અર્થાત્ કર્મ પોતે જ પોતાના ફળ ઉપજાવે છે એ નિષ્ક્રય માનવો વધારે ઠીક લાગે છે બૌદ્ધ દાશનિકો એજ અભિમત ઉચ્ચારે છે, એટલે બૌદ્ધો પણ કહે છે કે કર્મને લીધે જ સારનો પ્રવાહ ધપે છે ફળના સંબંધમાં કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે ઈશ્વરની કે બીજા કોઈની દખલગીરીની જરૂર નથી ફળની બાબતમાં બેતદર્શન પણ કહે છે કે કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે, વચ્ચે ઈશ્વરની કંઈ જરૂર નથી પુરુષકૃત કર્મ કોઈવાર અફળ જતું જણાય તો પણ વચ્ચે ઈશ્વરને સંડોવવાની જરૂર નથી કારણ કે કર્મનું ફળ તો અવશ્ય મળવાનું જ છે, ફળમાં કદાચ થોડી વધારે પણ વાર લાગે, પરંતુ કર્મનું ફળ ન મળે એવું તો કદાપી ન બને વળતે પાપી માણસ પણ સુખી દેખાય

અને સારો માણસ હું જી દેખાય, પરંતુ એટલા ઉપરથી
કર્મના ફળ મળતા જ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કેટ
લીક વખત હિંસક મનુષ્યને સમૃદ્ધિવત અને ધર્મિષ્ઠ
માણસને દરિદ્રી જોવામા આવે છે તે અનુક્રમે પૂર્વે કરેલા
પાપાનુબધી પુણ્ય કર્મ અને પુણ્યાનુબધી પાપ કર્મને
આભારી છે હિંસા અને ધર્મિષ્ઠતા એ કોઈ કાળે નિષ્ફળ
નહી નિવડે જન્માતરે પણ એ કર્મના ફળ લોગવવાના
જ રહે છે એટલે કે કર્મ અને કર્મફળની વચ્ચે કાંઈ-
કાંઈ ભાવનો કોઈ પ્રકારનો વ્યભિચાર નથી માટે ફળ
ઉપજવવા માટે વચ્ચા કર્મફળ નિયતા ઈશ્વરને કંઈ
સ્થાન નથી

હવે મીમાસકોએ યાગાદિ કર્મજન્ય એક ‘અપૂર્વ’
નામનો પદાર્થ ન્વીકાર્યો છે તેમની દલીલ એવી છે કે
મનુષ્ય જે કોઈ અનુષ્ઠાન કરે છે તે તો ક્રિયારૂપ હોવાથી
ક્ષણિક હોય છે એટલે તે અનુષ્ઠાનથી ‘અપૂર્વ’ નામનો
પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, જે યાગાદિકર્મ-અનુષ્ઠાનનું ફળ
આપે છે એ અપૂર્વ પદાર્થની વ્યાખ્યા કુમારિલે કરી છે
કે અપૂર્વ એટલે યોગ્યતા યાગાદિ કર્મનું અનુષ્ઠાન કર
વામા ન આવે ત્યાંસુધી તે યાગાદિ કર્મ અને પુરૂષ એ
બંને સ્વમરૂપ ફળ ઉત્પન્ન કરવા માટે અસમર્થ-અયોગ્ય
હોય છે, પણ અનુષ્ઠાન પડી એક એવી યોગ્યતા ઉત્પન્ન
થાય છે કે જેથી કર્તાને સ્વમરૂપ મળે છે એ યોગ્યતા
પુરૂષની માનવી કે ચરત્રની એ વિશે આગ્રહ કરવો નહિ પણ
તે ઉત્પન્ન થાય છે એટલું પર્વાસ છે

બીજા દાશનિકો જેને સસ્કાર, યોગ્યતા, સામર્થ્ય, શક્તિ કહે છે તેને માટે જ મીમાસિકોએ ‘અપૂર્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, છતાં તેમનું માનવું છે કે વેદવિહિત કર્મજન્ય જે સસ્કાર કે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે જ ‘અપૂર્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, અન્યકર્મ જન્ય સસ્કાર માટે નહિ અપૂર્વ કે શક્તિનો આશ્રય આત્મા છે એમ મીમાસિકો માને છે, અને આત્માની જેમ અપૂર્વને પણ અમૂર્ત માને છે વળી અમૂર્ત-જે મીમાસિકોને મતે સ્વતંત્ર પદાર્થ છે

આ પ્રમાણે જિનેશ્વર દશનોમા દર્શાવેલ કર્મના અસ્તિત્વ અંગેની વિચારણા ઉપર મુજબ કરી છે આથી કોઈપણ મનુષ્યને કર્મનું અસ્તિત્વ માન્યા વિના ચાલે એમ નથી કર્મના અસ્તિત્વ વિષે શકા ધરાવતા વગને પણ તેમના જીવનમાં કેટલીક વખતે ધમ્મિજન ધારણાઓ અનેક વિધ પ્રયત્નો કરવા છતાં જન્યારે વિપરીતપણું પામે છે ત્યારે એન કેન પ્રકારે પણ તેમના દુઃખમાં કર્મ અંગેની શંકા જરૂર ઉદ્ભવે છે જીવ અને કર્મના સંબંધને સ્તીપે જ બંધ-વિશ્વ-પ્રપચ છે, અને તેમના વિયોગને સ્તીપે જ જીવનો મોક્ષ છે બંધની તસ્તમતાને આધારે જ દેવ-નારકની કલ્પના છે, પુણ્ય-પાપની કલ્પના છે, અને આ સર્વનું પરભવ સાથે સાદૃશ્ય છે કે નહિ એ શકાનો આધાર પણ જીવ-કર્મનો સંબંધ જ છે સંશ્લેષમાં સંસાર અને મોક્ષની કલ્પના પણ જીવ અને કર્મની કલ્પના ઉપર જ આધાર

રાખે છે જગતમાં જીવ અને જડ એ બેનું તોફાન છે જડની સંગતિથી આત્મા દુઃખી થઈ રહ્યો છે એ સંગતિ ટાળવા માટે આત્મા અને કર્મની જોખણાણ કરવી આવશ્યક છે એ જોખણાણ કરવા પહેલાં તેના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા પહેલી પ્રગટ થવી જોઈએ કર્મની સત્તા ઘણી પ્રબળ છે, કોઈનું ત્યા આવી શકતું નથી આ કર્મ શું છે અને કર્મની સાથે કર્મફળનો સંબંધ શું છે તે જાણી દુઃખમાં ખતો પડવાનો ઉદ્દેશ છે કર્મના અસ્તિત્વ અંગે તો પૂર્વોક્ત દરેક દર્શનોમાં જે ખ્યાન છે તે જોવા માવમ પડ્યો કે—સંસ્કાર, વાસના, અવિશિષ્ટિ, માયા, અપૂર્વ, કર્મ એવા નામો પેઢી કોડિયે નામે કર્મનું માનવાય છે તો દરેકમાં છે, કર્મ તે પુણ્યવ દ્રવ્ય છે કે શુભ છે કે ધમ છે કે બીજું કંઈં સ્વ તત્ત્વ દ્રવ્ય છે એ જાણતમા હાર્દનિકોમાં વિવાદ ઝડપાવતું ગત પ્રાપ્ત વિવાદ નથી એટો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે આમ છતાં તેના અસ્તિત્વ અંગે અશ્રદ્ધા રાખનાર આત્માએ પોતાનું દુઃખાંત્ર જ ગણવું જોઈએ

ત્યામુખી આત્માને એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં ન આવે ત્યામુખી આ લોક સિવાયના પરબોધમાં તેના ગમનની માન્યતા કે તેના કારણ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મની માન્યતાને અવકાશ નથી રહેતો પણ બ્યારે આત્માને સત્ય તત્ત્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે જ એ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું સ્વતંત્ર પ્રાપ્ત થઈ જાય છે આમ હોવાથી જ આત્મવાદ અને કર્મવાદ અંગે અતિ વિસ્તૃતપણે સૂક્ષ્મ

રીતે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે જ અનાદિકાળથી આવ્યા
આવતા આત્મા અને કર્મના સંબંધને સુજાણા પ્રાપ્ત કરવાનો
માર્ગ મળશે. કર્મની સાથે કર્મના ફળોનો નોક્કસ સંબંધ
છે અને ભૂતકાળના સચ્ચિત્ત કર્મ વગરના પ્રતાપે જ છવ
વતમાન અવસ્થા ભોગવે છે એ વાત બધા દર્શનોને માન્ય
છે, પણ રીતસર એનો વિચાર ઠાઠ એ ઠયો નથી. આથી
કર્મવાદની જે પ્રકારની વ્યવસ્થા જોવાના પ્રયત્નમાં મળે છે
તે પ્રકારની વિસ્તૃત વ્યવસ્થા અન્યત્ર ડુલ્હલ છે. કર્મની
વિવિધતા અને તેનું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રાચીન કાળથી જૈન
પરંપરામાં અતિ સુંદરપણે આલેખેલું છે. કર્મની સ્થિતિ,
અને કર્મના પુરુષો કેમ ભોગવાય ? બધાય ? કેમ છૂટે
તેનું સર્વાંગ પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર જૈન દર્શનમાં જ છે. જૈન
દર્શનના આશ્રમોમાં કર્મોના ભેદ, તેનું સ્વરૂપ, તેના આક
રણો, વિગેરે સર્વિત્તર બતાવેલું હોવાથી જૈન દર્શન કથિત
કર્મ સ્વરૂપ બાંધેલું અતિ આવશ્યક છે.

જૈનદર્શનનો કર્મ અંગે માન્યતા

ભારતના બીજા બધા દર્શનોનો એવો મત છે કે કર્મ
એ સદ્રષ્ટ શક્તિ છે કે જેને પરિણામે વ્યક્તિની અને
પ્રારબ્ધની વિવિધતા અસ્પષ્ટ પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ
ચાય છે, અને એ રીતે એનું છવન નહીં સાધ્ય છે. પણ
જૈનદર્શન કર્મને જુદી રીતે સમજાવે છે એ તો એમ કહે
છે કે જે પુરુષસ્થિતિકાય આત્મામાં પ્રવેશીને દ્રષ્ટ રીતે
જે અસર કરે છે તેજ કર્મ છે.

આ પુણ્યકાસિકાય તે શું છે તે સમજવા માટે
પ્રથમ જગતના બીજો તત્વો વિચાર્યા બાદ કર્મનું સ્વરૂપ
સમજવા માટે પુણ્યોના સ્વરૂપ વીચારીએ

તેનું ધર્મના મિદાન્ત પ્રમાણે જગત શાશ્વત અને
નિત્ય છે વસ્તુગતે નિત્ય છે અને પદાર્થો અનિત્ય છે
જગતની જુગે જુગે સૃષ્ટિ અને પ્રવય થવાની માન્યતા
જન મિદાન્તમા નથી તેનું દર્શનતો એમ જ માને છે કે
આ વિશાળ પશુ છાયા વિસ્તારમા મીમાબદ્ધ વિશ્વ અચળ
છે વિવિધ નરકોવાળું અધોજગત, વિવિધ સ્વર્ગોવાળું
તથા નિર્વાણ પામેલા આત્માઓના આવાસવાળું ઉર્ધ્વજગત,
વિવિધ ખડ અને સમુદ્રવાળું મધ્ય જગત, એ સૌના
અસ્તિત્વના અને વિસ્તારમા કશો ફેરફાર થતો નથી
જ જુદીપણા ભરતખડમા આપતો વર્ષીએ છીએ એવા
મધ્ય જગતના વિવિધ ખડોમા આમાન્ય સંબંધ અને
નેતિક નિયતિ વિષે કંઈ કંઈ ફેરફાર બેશક થાય છે, પણ
અમરુનો વિચાર કરતા વિશ્વના આ ખડોની મીમા અચળ
છે એ આમેય ખસતી નથી તેમ તેમેય ખસતી નથી

વિશ્વનું શાસન કરનાર કોઈ સત્ત્વ નથી વિશ્વ ઉપર
રાજ્ય થવાવનાર કોઈ દેવનું અસ્તિત્વ માનવાની વૈનશ્વર
સાદ્ ના પાડે છે જે દેવો સ્વર્ગમા રહે છે તેઓ તો
અશાશ્વત છે એમની શક્તિ રૂપરિમિત છે અને મનુષ્ય,
તિર્થંક તથા નરક વાસીઓની પેઠે પોતાના પાછલા ભવમા
પોતે કરેલા કર્મથી બધાએવા પ્રારબ્ધને બાધીન છે આજે

એ અતીક્રિક્ષ મુખ ભોગવે છે, પણ પોતાના સાર નરના કયા કર્મના ફળ ભોગવવાને એમને ભવિન્દ્રમા પાણુ આ મધ્ય જગતમા અવતરવું પડશે વળી આ જગત માયામાથી ઉત્પન્ન થયુ છે એવી પણ માન્યતા જૈનદર્શનની નથી એ તેા એમ માને છે કે જગત્ સત્ય છે અને તત્ત્વોના મિશ્રણથી એનું સ્વરૂપ બધાયું છે અને એ રીતે મમન્ત વિશ્વનું મિશ્રણ છે

તત્ત્વોના બે વિભાગ છે, એક દ્રવ્ય અને બીજો અદ્રવ્ય દ્રવ્ય તત્ત્વો તે અનંત જુદા જુદા દ્રવ્યો છે સર્વ દ્રવ્યો પોતાના વ્યક્તિત્વમા કેવળ સ્વતંત્ર છે, અને હરેક અજાત છે, અમર છે હરેક દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ અનંત શુભ ધરાવે છે, એ સવશ છે, એ સર્વ શક્તિમાન છે, એ એવો પવિત્ર છે કે મોક્ષ અને દુઃખથી એ પર છે-પણ એ ત્યારે કર્મોવરણ દૂર થાય છે ત્યારે જ એના એ બધા શુભો વિકસે છે

અદ્રવ્ય તત્ત્વોના પાંચ પ્રકાર છે ધર્મોસ્તિકાય-અધર્મોસ્તિકાય-આકાશોસ્તિકાય-કાળ અને પુદ્ગલોસ્તિકાય

ધર્મોસ્તિકાય અને અધર્મોસ્તિકાય એ બે તત્ત્વોના સ્વીકાર જૈનદર્શનમા છે, બીજા દર્શનોમા નથી એ બે તત્ત્વો તે આકાશમા છે તેમના પોતામા કંઈ ગતિ કે સ્થિતિ નથી, પણ દ્રવ્ય અને પુદ્ગલની સ્થિતિ તથા ગતિને માટે એમની ખાસ જરૂર માનેલી છે જેમ કે માછલાને તરવાને માટે પાણી જોઈએ અને ચાકયા પ્રવાહીને ઊભા રહેવાને જાડની છાયા જોઈએ

આકાશસ્તિકાય તે અવકાશ છે કે જેમા સર્વ વસ્તુઓ રહેલી છે એયુ અણુવત્ત્વ તે કાળ છે નવીનને એ પુરાતન કરે છે પાચમુ અને, આપણે કહી શકીએ કે, અણુ તત્વોમાથી સૌથી વધારે મહત્ત્વનુ તત્વ તે પુફગદ્વાગ્નિકાય છે અલેધ અણેધ સૂક્ષ્મ એવા અનત અસખ્ય પરમાણુનુ આ તત્વ બનેનુ છે હરેક પરમાણુ હ્રસ્વચને ઇન્દ્રિય અગોચર છે અને ઠેવથીને ગોચર છે, અને તેમા, રૂપ રસ, ગંધ અને સ્પર્શ છે અમુક નિયમોને અનુસરીને તે બીજા એક કે અનેક પરમાણુઓ સાથે મળીને સમઘટિરૂપ ધારણ કરે છે, તથા એમ કરીને આ જગતમા વિવિધ સ્વરૂપોને પ્રગટ કરે છે

ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-આકાશસ્તિકાય અને અણુવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્ય અમૂર્ત (અરૂપી) છે, અને પુફગદ્વા દ્રવ્ય મૂર્ત (રૂપી) છે ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્યવર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શાદિ શુદ્ધપર્યાય સમુદાય જેમા હોય તે મૂર્ત (રૂપી) છે વર્ણાદિ શુદ્ધ પર્યાયોનો જેમા અભાવ છે તે અમૂર્ત (અરૂપી) છે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યને રૂપી કહેવાય છે અને ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય નથી તે અરૂપી કહેવાય છે

પુફગતના એ પ્રકાર છે ૧ અણુ અને ૨ રૂક ધ

દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મ અશ એટલે કે જુદા પણુ જે અશની કલ્પના ન કરી શકે તે પ્રદેશ કહેવાય છે એવા અશોનો એકત્રિત સમુદ્ધ તે રૂક ધ કહેવાય છે રૂક ધ મિશ્રિત હરેક સૂક્ષ્મ અશને પ્રદેશ કહેવાય છે આવો પ્રદેશ તે રૂક ધથી અલગ-છૂટો પડે ત્યારે પરમાણુ કહેવાય

પુરુષ એ એક જ દ્રવ્ય એવું છે કે તેના પ્રદેશ
 સ્વધર્મી જુદા પાડી શકાય છે આમ છતાં યથેચ્છ પ્રદેશ
 પાછા ફરી સ્વધર્મા બળી જઈ શકે છે છતાં પદ્મ અને
 લેગા થવું એ ગુણમાત્ર મૂર્ત દ્રવ્ય પુરુષત્વમાત્ર છે પુરુષ
 સ્વધર્માથી છૂટે પડતો બામ અવયવ કહેવાય છે, અને
 તેનો છેલ્લો અવયવ તે પરમાત્મ કે જે અવિભાજ્ય છે
 પરમાત્મ જ્યન્યથી એક સમય અને ઉપદ્રવી અસખ્ય
 સમય છૂટે અને સ્વતંત્ર રી શકે છે, પણ તે અવશ્યમેવ
 પ્રયોગ, સ્વભાવ આદિ નિમિત્તે સ્વધર્મા બળે છે અને તે
 પ્રદેશ નામથી જોખખાય છે પરમાત્મ અગોચર હોવા
 છતાં રૂપી છે તે ઈન્દ્રિય આદ્ય ન હોવા છતાં સ્વધર્મા
 બળતા ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય થાય છે એક પરમાત્મના એક વર્ણ-
 એક ગંધ એક રસ અને એ સ્પર્શ હોય છે તે ઈન્દ્રિય
 આદ્ય ન હોવાથી તેનું જ્ઞાન અનુમાન અને આગમથી થઈ
 શકે છે જુદા જુદા તત્ત્વો કે જૂતો એક જ પ્રકારના મૂળ
 પરમાત્મનાથી પરિણામ પામેલા છે, આમ હોવાથી રાસા
 યશ્લિક મિશ્રણોમાં જે સ્વભાવિક શક્તિ અગત્યનો ભાગ
 ભજવે છે તે બધી તરીકે મૂળ પરમાત્મ જ છે આજના
 વૈજ્ઞાનિક પુરુષા લેનોનો પરમાત્મવાદ અનેક શોધ જોળો
 દ્વારા સિદ્ધ થતી વિખ્યાત પામ્યો છે પરમાત્મ માત્ર અબદ્ધ
 અસંમુદાય રૂપ છે પુરુષત્વનો બીજો પ્રકાર જે સ્વધર્મ છે તે
 બદ્ધ સંમુદાયરૂપ છે પુરુષત્વ દ્રવ્યના સ્વધર્મ અનેક પ્રકારના
 છે સ્વધર્મ દ્રવ્યલુકથી માંડી સખ્યાત, અસખ્યાત, અનંત
 અને અનંતાનંત અલુકના બને છે ગણતરી કરી શકાય તે

સંખ્યાત, અગણિત પરંતુ ઉપમાદ્વારા સમજાવી શકાય તે
અસંખ્યાત, અગણિત અને દ્રષ્ટિ મર્યાદા બહાર તે અનંત,
અને આવા અનંતના અનંત પ્રકારમાનો ઊંચટનો પ્રકાર
અનંતાનંત કહેવાય છે

સ્કંધની ઉત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે (૧) સઘાત
(મિશ્રનથી) (૨) લેંથી (૩) અને મઘાત લેંથી

જુના જુના બે પરમાણુ ભેગા મળતા દ્રવ્યજુક બને
છે, આમ એક એક પરમાણુ વધતા ચલક, ચતુરણુક,
સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી, અનંત પ્રદેશી અને
અનંતાનંત પ્રદેશી સ્કંધ બને છે તે સઘાતથી બનેલા
કહેવાય છે

મોટા સ્કંધમાથી છૂટા પડવાથી નાના સ્કંધો-અવ-
યવો બને છે તે પણ દ્વિપ્રદેશીથી માડી અનંતાનંત પ્રદેશી
હોય છે આ સ્કંધો લેંથી બનેલા કહેવાય છે દ્વિપ્રદેશી
જુટા પડતા અણુ બને છે

કોઈ કોઈ વાર એક સ્કંધ તૂટે છે તેજ સમયે તેના
જુદા જુદા ભાગમા કોઈ નવું દ્રવ્ય અભિલિપ્ત થાય છે
આ રીતે અનંતા સ્કંધ સઘાત લેંથી થાય છે આ સ્કંધો
પણ દ્વિપ્રદેશીથી માડી અનંતાનંત પ્રદેશી હોય છે

પરમાણુ બે પ્રકારના છે (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાહર

અનંતાનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુના બનેલા સ્કંધ પણ સૂક્ષ્મ
હોય છે બાહર પરમાણુના બનેલા સ્કંધ બાહર હોય છે

સૂક્ષ્મ રક્ત ધો ઇન્દ્રિય ગમ્ય નથી, માત્ર બાહર રક્ત ધ ઇન્દ્રિય ગમ્ય છે

આ રીતે પુદ્ગલ બ્યક્તિ રૂપે અનત હોઈ તેની વિવિધતા અપરિમિત છે આપુ અને રક્ત ધમા સમસ્ત પુદ્ગલ મમાઈ બાય છે સ્વભાવીય મ્કધના સમૂહનું નામ વર્ગણા કહેવાય છે

આ જગતમા વિવિધ સ્વરૂપોને પ્રગટ કરવારૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યના અનેક કાર્યો છે પુદ્ગલાસ્તિકાયમા એવી પશુ એક ખાસ વિશેષતા છે કે જેણે કરીને એ જીવમા (જીવ પરિણમવાવે ત્યારે) પણ પ્રવેશ કરી શકે છે અને એમા બહુ સ્પષ્ટ વિકાર કરી શકે છે જેમ ઔષધની ગોળી માણસના શરીરની અદર જઈને મહત્વનું કાર્ય કરે છે તેમ પુદ્ગલાસ્તિકાય પશુ જીવમા પ્રવેશીને એના ઉપર અનેક પ્રકારની અમર કરે છે જીવની સવશતાને અને સર્વ શક્તિમત્તાને આ પુદ્ગલાસ્તિકાય ઢાકી દે છે અને તેથી એનામા (જીવમા) માત્ર પરિમિત જ્ઞાન અને પરિમિત શક્તિ રહે છે, એ એને હુ ખ આપે છે અને તેથી કરીને એના મ્વાભાવિક સ્વાસ્થ્યનો નાશ થાય છે, જીવના ઉપર એ અસ્થિર શરીરો વીટાળે છે, એને જીવન અને મોહ આપે છે, અને એવું પ્રારબ્ધ બધાવે છે કે પછી અમુક સમય સુધી એ જીવે માણસ, તિય ચ, સ્વગવામી કે નરકવામી એ ચારમાની કોઈ પણ યોનિમા અવતરવું પડે છે પુદ્ગલાસ્તિકાય જીવમા પ્રવેશીને બધા પ્રાણીના જન્મ અને અસ્તિત્વ માટે ભારતના

બધા તત્ત્વ દશનોએ સ્વીકારેલું એવું એક ચૂક તત્ત્વ-કર્મ તૈયાર કરે છે (એટલે જીવ સાથે મિશ્રિત પુણ્ય તો કર્મ કહેવાય છે)

કર્મ યોગ્ય પુણ્યલક્ષક ધની વર્ગજાતેકાર્મજી વર્ગજા ૦ હોવાય છે તે સૂક્ષ્મ હોઈ ઇન્દ્રિયથી અગોચર હોય છે બાહર હોતી નથી બીજી દરેક વર્ગજા કરતાં કામજીવગણના પુણ્યલો સૂક્ષ્મ હોય છે આ મ પ્રદેશ આવાજ સૂક્ષ્મલક્ષક ધો અકલ્પ કરે છે આત્મપ્રદેશથી અભિન્ન ક્ષેત્રના આકાશ પ્રદેશમાં ઉપ, અધો અને તિયક્ સર્વ દિશાથી આપેલા પુણ્યલો જ આત્મામાં બધાય છે આવા કર્મ પુણ્યલો પશુ ત્રિવર હોય ત્યારે જ બધાય છે બધ યોગ્ય પુણ્યલક્ષક ધ અનતાનત પ્રદેશી હોય છે, સુખ્યાત, અસુખ્યાત, અને અનત પ્રદેશી પુણ્યલો અનકલ્પયોગ્ય હોવાથી બધાતા નથી કર્મ પુણ્યલો જીવ સાથે એકરસ સળધ તે બધ છે કષાયના કારણે કર્મયોગ્ય પુણ્ય જીવ અકલ્પ કરે છે જે કર્મવગણમાં કર્મરૂપે પરિણામ પામવાની શક્તિ છે તેનેજ જીવ અકલ્પ કરી કર્મરૂપે પરિણામી પોતાના આત્મપ્રદેશ સાથે એકમેકે કરી દે છે જીવ અમૃત હોવા છતાં અનાદિ કાળના કર્મ મળવાના કાળે મૃત્ત જેવો બની મૃત્ત કર્મરૂપ પુણ્ય અકલ્પ કરે છે આમ થવાનું કારણ આત્મામાં ઉત્પન્ન થતો કાવાયિક બાવ-પરિણામ છે કષાય ઉપરાંત કર્મરૂપના બીજા પશુ કારણો છે, પરંતુ કષાયની ગણના તેની વિશેષતાના કારણે છે

ભારતના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે દરેક કાર્ય, દરેક શબ્દ, દરેક વિચાર, દ્રષ્ટ કે અદ્રષ્ટ ક્ષણ આપે છે અને તે એનું ધનામ કે સજ્જ છે તે ક્ષણ જીવને એના એ ભૌતિક ભવમા મળે, પણ ઘણાખરા પ્રસંગોમા તો પછીના ભવમાં જ મળે છે, જીવના કયાં કર્મનો સરવાળો એના નવા ભવના કારણભૂત બની રહે છે સુઆ પછી થવાના ભવના પરિમાણ અને પ્રકાર એ કર્મથી નક્કી થાય છે એક ભૌતિક ભવ સમાપ્ત થાય પછી એના અનિવાર્ય ક્ષણ આત્માએ આગલા ભવમા જે બીજા વાંચ્યા હોય તે લલ્લુવાને માટે બીજા ભવમા જન્મ આપીને એને મોકલે છે

જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે જીવ-કર્મપુર્ણ ગણને શ્રદ્ધા કરે કે તસ્ત જ તેવ ચોળેવા શરીર ઉપર ધૂળના રજકણુ થોડી જાય છે એમ એ કર્મ એના (જીવના) પ્રદેશની અદર વળગી જાય છે જેમ જમતી વખતે લીધેલા આહારના પદાર્થો થોડી, મજબૂત અને મેદરૂપ બની જાય છે, અને શરીરના આધારરૂપ થાય છે, તેમ આવા કરેલા કર્મ જીવમા અમુક પ્રકારના સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કર્મના થયેલા આવા પ્રકારોના જૈનદર્શનમા જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ મુખ્ય ભેદ એને તેના નાનાના નાના ૧૫૮ ભેદ પાડ્યા છે આત્માના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોને રોકવાના સ્વભાવને અનુલક્ષીને તે પ્રકારોના નામ દર્શાવ્યા છે આમાના કેટલાક કર્મ એવા છે કે જે વામનાઓને જગાવે છે, કેટલાક એવા છે કે જીવના ત્યારપછીના ભવ, આયુ, ગોત્ર વગેરે નક્કી કરે છે, કેટલાક

એના વિચારો અને હવનધર્મ નક્કી કરે છે હવમા પ્રવે-
શતા પુણ્યસ્થિતિકાય જે અસર કરે છે તે અસરના-કાર્યના-
નૈતિક શુદ્ધિને આધારે ક્રમના પ્રકાર, એનો અવધિ, અને
એનું બળ નક્કી થાય છે સારા કાર્ય સારૂ અને નહારા
કાર્ય નબળું કર્મ બધાવે છે આમ કાર્યના અને એથી
થતી અસરના પણ જુદા જુદા પ્રકાર છે, અને એ સૌ જુદા
જુદા કર્મને બધાવે છે કર્મનું ફળ મળી રહે એનો નાશ
થાય છે, પણ દરેક પળે નવા કર્મ બધાવે જાય તેથી પુરા
થઈ રહેવા કર્મને ધ્યાને નવા કર્મ દરેક પળે આવતા જાય
છે, તેથી હવની અનાદિ સાકળ આત્મા જ કરે છે ભાર
તના બીજા બધા આધ્યાત્મિક દર્શનોની પેઠે નૈનદર્શનનો
પણ એજ ઉદ્દેશ અને હેતુ છે કે જન્મમરણની ઘટમાળ
માથી હવને મુક્ત કરવો અને સંસારના દુઃખમાથી એને
છોડાવી નિર્વાણને માર્ગે લઈ જવો આ સાધના બધા હવથી
સાધી શકાતી નથી, અમુક હવો સ્વભાવથી જ અલબ્ધ છે,
એ કદાપિ મુક્ત થવાના નથી, એમને હ મેશા જન્મમરણની
ઘટમાળમા રખડવાનું છે, પણ જે હવો વિશેષ સંજોગને
બળે મુક્ત થવા નિર્માયા છે તે શુભ કર્મોને બળે પોતાના
આત્માને પરિપૂર્ણ કરીને આત્મામા વળજેલી કાર્મણ્યવર્ગણને
સર્વથા નષ્ટ કરી આત્માના અનંત શુભોને પ્રાપ્ત કરશે

આત્માના શુભોને રોકવાની અપેક્ષાએ કર્મના પ્રકારો -

મનુષ્યને વ્યાધિ થયો છે એમ કહેવા માનથી વ્યા-
ધિનો ધ્વસ કરી શકાતો નથી કેવા પ્રકારનો વ્યાધિ

છે, તે પ્રકારના વ્યાધિની ઉત્પત્તી શાથી થાય છે ? તેના ધ્વ-
સનો માર્ગ શું છે ? કેવા પ્રકારની વ્યાધિથી શરીરનું કેવા
પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય રાકાય છે આ બધું વ્યાધિની ચીકીત્મા
કરનાર વૈદ્યોજ કહી શકે અને તેવા હોશિયાર ચીકીત્માએ
દર્શિત માર્ગ દ્વારા જ વ્યાધિનો અત લાવી શારીરિક સ્વા-
સ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકાય

એ રીતે આત્માના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોદ્ગમ સ્વાસ્થ્યને
રાકનાર કર્મકંપી વ્યાધિઓ કેટલા પ્રકારના છે ? તે વ્યાધિ
ઓને કયી રીતે નષ્ટ કરી સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ?
તે પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન દર્શનકારોએ બહુ જ સુકર-
રીતે કર્યાનું છે અને દર્શનકારો આત્માના ગુણો અને
તેને રાકનાર કર્મના સબંધમા ઉતર્યા જ નથી આત્મા
ચેતનાથી ઓળખાય, ઉપયોગ હોય ત્યાં જીવ અવશ્ય છે
ઉપયોગ, ચેતના, જ્ઞાન એ જીવનું લક્ષણ છે તે ઠેકાનાથી
આવરાય, ઠેકાના જવાથી વધે, તે માટેનું વિવેચન જૈન
સિવાય અન્ય દર્શનમાં નથી

આત્માનો સુખ સ્વભાવ જ્ઞાન, તેને રાકનાર તે
જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એવી માન્યતા ખીન્ન મતોએ માનેલી
નથી બપુયા પછી સલાળી રાખવું કેમ પડે છે ? વગર
સલાળ્યું ટકતું નથી માટે, જેનું જ્ઞાન આપણને થયું છે તે
અચારે યાદ કરવું છે તો પણ કેટલીક વખત યાદ આવતું
નથી, વિસ્મૃત થઈ જાય છે, થોડીવારે પાછું યાદ આવી
જાય છે વિસ્મૃત થવાના સમયે જ્ઞાન છે તો ખરૂં જ, અને

જો ન હોય તો યોડીવાર પછી યાદ આવી જાય છે તે આવે તહિ હવે જ્ઞાન છે અને વિશ્રુત ચક્ર તેણે શું કારણ ? એનો જવાબ એવો છે કે યાદ ન આવ્યું તે વખતે કોઈક રોકનાર ચીજ હતી, યાદ આવ્યું તે વખતે રોક નાર ચીજ ખસી ગઈ જરૂર વખતે યાદ નથી આવતું તેથી માનવ પડ્યો કે જ્ઞાનને રોકનાર કોઈક ઠમ છે, જેને જૈન દર્શનમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે જેને જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેને સ્વસ્વાદમાં આવડી જાય છે, ક્ષયોપશમ ન હોય તેને યાદ કરતાં ઘણી વાર લાગે છે આ દિશામાં બીજા મતવાળાઓ ઉત્તરોજ નથી આઠે ઠમો તપામી લો, અને આઠ કર્મના વિભાગો, કર્મ કારણો, બધની, રોકવાની, નિર્જરવાની દશા બીજા મતમાં નથી જે મતવાળાઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ન માન્યું તે તોડવાના રમ્પા બનાવે કયાથી ? આત્માનો જ્ઞાન સ્વ ભાવ જણાવે ત્યારે જ્ઞાનની અધિકતા, ન્યૂનતા જણાય, જ્ઞાનમાં તરમતા-ઓછાવણાપણું શાથી છે ? જીવમાં સ્વભાવ સરખા છે છતાં અધિક ન્યૂનતા કેમ હોય છે ? કહેવું પડ્યું છે, જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છતાં પણ કઈંદ રોકનારી ચીજ છે મિત્ર ત સરખી છે છતાં ઘરાકમાં દબાઈ ગયેલાનો હાથ છૂટો હોતો નથી તેમ દરેક જીવ કેવળ જ્ઞાનમય છતાં જ્ઞાન સ્વભાવને રોકનારા કર્મવડે કેવળ સ્વરૂપ આવ રાઈ ગયું છે આ રીતે જૈન દર્શન સિવાય બીજાઓએ જ્ઞાન સ્વભાવને રોકવાનું કર્મ માન્યું નથી, અને રોકાવાના કારણે તથા તોડવાના પ્રકારે બતાવ્યા નથી મનને બતા

નારા આત્માના સ્વભાવને રોકનારા કર્મ ન બતાવી શકે
તો આત્મ સ્વભાવ પ્રગટ શી રીતે કરી શકાય ?

જ્ઞાન આત્માનો ગુણ માનીએ તો દર્શન આપોઆપ
માનવું પડે દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ કેઈ વસ્તુ
સામાન્ય જ્ઞાન થાય અને બીજી પળે વિશેષ જ્ઞાન થાય છે
તેમા પહેલા સામાન્ય જ્ઞાન છે, તેનું જ નામ દર્શન તે
દર્શન એટલે જીવ સ્વભાવને જે માને તે જ દર્શનાવરણીય
માની શકે છે નિદ્રા વખતે જ્ઞાન હોય, માત્ર એટલે કાળ
જ્ઞાન રોકાય, ઉઘ ઉઠી ગયા પછી જ્ઞાન લાવવા બીજો
પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી નિદ્રા અવસ્થામા જ્ઞાન હતું પણ
અનુભવમા ન હતું નિદ્રા સામાન્ય દર્શનને રોકે એટલે
જ્ઞાન શી રીતે આવે ? આ રીતે જ્ઞાનાવરણીયની જેમ
દર્શનાવરણીય પણ સમજવું વળી સુખ હું ખ ન સમ
જાય એ પણ ન બને સુખ અને હું ખતા કારણભૂત જુદું
કર્મ તેનું નામ વેદનીય કર્મ જ્ઞાનાવરણીય દર્શના
વરણીય અને પછી વેદનીય હવે ચોથા મોહનીય કર્મ
અંગે બે વિભાગ ॥

(૧) દર્શન મોહનીય (૨) ચારિત્ર મોહનીય

મોહનીયના વિચાર અંગે કેટલાકની માન્યતા ચોખ્ખી
નથી, કેટલાકની માન્યતા ચોખ્ખી છતાં વર્તન ચોખ્ખું
નથી હોતું સર્વમત બલ્લનારા પડિતો પણ પોતાને જ્ઞાન
છતાં સત્ય તરીકે સત્ય પદાર્થ માનતા લપસે છે સત્યને
સત્ય તરીકે નહિ માનવામા કેઈ ચીજ આડી આવે છે

હવાદિક નવતત્ત્વો સત્ય છે, તે બીજા મતવાળાઓ વાત્યા અને જાણ્યા છતાં તેમાં અસત્યપણાની પ્રતીતિ કેમ રહી? કારણ એજ છે કે માન્યતાને મુજબનારી કોઈ ચીજ આડે છે, અને તે ચીજ જસે તો જ સાચી માન્યતા થાય.

દેશમાં જેમીએ તો મગજ પર ગતિની અસર થાય છે પૃથ્વી અને ગ્રહોને સ્થિર છતાં ચર દેખવાનો અને ચરને સ્થિર દેખવાનો જેમ ભ્રમ થાય છે તેમ આત્મામાં પણ ભ્રમ થાય છે, જેથી સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય ગણીએ છીએ એથી માન્યતાને 'મુજબનાર કોઈ કંઈ' છે એમ સમજવું જોઈએ તે કંઈ દર્શન મોહનીય નામે ઓળખાય છે.

વળી મનુષ્યો દરેક સન્માર્ગે વર્તવાની ઇચ્છા કરે, છતાં પણ પ્રવૃત્તિ ઘર્ષ શકતી નથી. દરેકી કુપ્રધ્ય જાણે, માને અને ઓડવાની ઇચ્છા રાખે પણ ખાવા બેસતા ફીકું લાગે તો મરચા ખાય વળી ખાસીના દરેકીને મરચુ-તેલ અપ્રધ્ય છે, તે જાણે છે, ઓડવા માગે છે, છતાં પણ ફેટલાક મનના મજબુત માણુઓ કુપ્રધ્ય ઓડી શકે છે અને મનના કાચા હોય તે બીજાઓના કહ્યા છતાં કુપ્રધ્ય લે છે તેવી રીતે દર્શન મોહનીયના હયોપશમે શ્રદ્ધાશુ ઘવા રૂપ સમ્યક્ત્વવાળા થાય તે પાપ ઓડવા લાયક છે તેમ જાણે છે, પરંતુ ઇચ્છાવાળા થવા છતાં સર્વ પાપ ઓડી શકતા નથી, તેનું કારણ એજ છે કે વર્તનમાં મુજબનાર

કોઈ ચીજ છે અને તે ચારિત્ર મોહનીય ઠમ્ મતલબ કે
અશુદ્ધ વર્તનમા નાખી દે તે ચારિત્ર મોહનીય ઠહેવાય

દર્શન મોહનીય માન્યતાપર અસર કરે છે ન્યારે ચારિત્ર
મોહનીય વર્તન પર અસર કરે છે સ સાર અસાર છે, દુનિયા
માટેના પ્રયત્નોમા ફાતરા ખાડવાના છે એવી અત્ત કરણમા
માન્યતા એવું જ નામ સમ્યક્ત્વ છે વર્તનમા ફરક પડવા
છતા માન્યતા સાચી રહી તો સમ્યક્ત્વ ચાલુ ન જાય માટે
માન્યતામા ભેદ પડવો જોઈએ નહિ એટલા માટે જ દર્શન
મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય એ બે વસ્તુ જુદી રાખી
છે કમોદયને લીધે શક્તિ કે સાધનના અભાવે પ્રવૃત્તિ કરી
ન શકે એ બને જેમકે ઉપવાસને યોગ્ય ગણાતો હોય પણ
પોતે ચાર વખત ખાવાવાળો હોવાથી ઉપવાસ કરી શકતો
નથી કમોદયના કારણે કાર્ય ન બનવા છતા માન્યતા બરા
બર રહે તો સમ્યક્ત્વમા વાધો નથી પણ એક વાત લક્ષ્યમા
રાખવાની છે કે પરિણામ જણાવવાવાળો, જાણવાવાળો, પ્રવૃત્તિ
ન થવામા મજબુત કારણમા હોય તો જ તેનો ખ્યાલ
આવે છે

અલ્પિક અવિરતિ છતાં એને સાધિક સમક્તિ માનવા
જે શ્રીજિનેશ્વર દેવતુ વચન છે, માટે માનીએ છીએ સે કહે
એ સી ટકા તો માન્યતા તેવું વર્તન હોય માન્યતા તથા
વર્તનમાં ફરકવાળા ઘખલા ઘણા જોઈએ ॥ દુનિયાદારીમા
માન્યતા પ્રમાણે વર્તન ઘણે જ સ્થળે જોવાય છે ઘણું જ
ગભીર કારણ હોય ત્યાં એ ન હોય એ બને આ રીતે

દર્શન મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ બે પ્રકારે મોહનીય કર્મ કર્યું

હવે પાંચમું કર્મ આયુ કર્મ છે. જીવન ટકાવી રાખવા અનેક પૌષ્ટિક ખાનપાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આરોગ્ય સાચવવા બરાબર કાળજી રખાય છે. બધું કરતા બધું કરે. હર્દને નાબૂદ કરવા માટે વિજ્ઞાન દ્વારા અનેક ઔષધિઓ. યા તો ઇન્જેક્શનની ઔષધો પણ યાય છે. હર્દના નિદાનની પરીક્ષા કરી તેનું ઉન્મૂલન કરવાની આવડતવાળા નિષ્ણાત વૈદ્ય-ડોક્ટરો કે હકિમો. જગતભરમાં છે. મોટા રાજાધિરાજ કે અગ્રગણ્ય દેશનેતાઓ કે મહાદિગેને ઉપરાજ સામગ્રીઓ પેઠી કોઈની પણ કચાચ હોતી નથી, છતાં તેવાઓનીયે જીવનશૈલી ઘડીભરમાં સફેદાઈ જતા વિવબ થતો નથી. પાસે ખડા રહેનારાઓ દગર દગર ભોખા કરે છતાં કોઈનું કંઈપણ ન ચાહે. જગતની કોઈપણ સત્તા તેને રોકી શકે નહિ, આ શું ? અનેક ચક્રવર્તીઓ, અનેક મહાદિગે આમ આલ્યા ગયા તેનું શું કારણ ? શું સાધન સામગ્રીની કમીના હોતી ? નહિ, નહિ. માનવું જ પડ્યો કે છતી સારવારે, છતી સામગ્રીયે પણ જીવનશૈલી સફેદાઈ જવામાં કંઈક કારણ છે, અને તે આયુ કર્મ છે. આયુકર્મનો સ્થિતિ કાળ પૂર્ણ થતા કોઈપણ સામગ્રી આયુ ને ટકાવી રાખવામાં સહાયજીત નીવડતી જ નથી. નહિતર, જગતના કોઈ માનવીને મરણું ગમતું જ નથી. આયુ કર્મ જગતમાં ન હોત તો અનેકોની જિંદગીઓ આજે પણ અસ્તિત્વમાં હોત.

જગતમા નાના મોટા અનેકવિધ પ્રાણીઓ છે સર્વમા શારિરીક અવયવો, શારિરીક બાધાઓ, શારિરીક સૌદર્ય, ઇન્દ્રિયોનું ન્યૂનાધિક પણ, વળી કોઈ મનુષ્યપણે, કોઈ પશુ પણે, કોઈ દેવપણે, કોઈ નારકીપણે, એ રીતે આ સંસારપટ ઉપર પરિશ્રમણ કરનાર હોવાને ઉપરોક્ત સંલોગોમા જે લિખતા માપડે ■ તેલિખ લિખ રૂપે તેવા સંયોગો અપાવ નાર કર્મ તે 'નામકર્મ' નામે ઓળખાય છે

એ રીતે કોઈનો મોટા રાજા મહારાજાઓને ત્યા જન્મ, અને કોઈનો ચડાણ આદિને ત્યા જન્મ થાય છે આનું શું કારણ? હલ્લડાકુળમા જન્મ પામવાનું કોઈને પણ પસંદ નથી તેનું શું કારણ? ઉચ્ચકુળ અને નીચકુળ અપાવનાર પણ કોઈકને માનવું પડશે, અને તે 'ગોત્રકર્મ' તરીકે ઓળખાય છે હવે અતરાય કર્મ અંગે વિચારીએ છત્રી લક્ષ્મીએ દાન દેવાની બુદ્ધિ થતી નથી વગર લક્ષ્મીનો કેટલોડ વર્ગ પુણિયાચેક જેવો છતાં તેને દાન દેવાની બુદ્ધિ થાય, કેટલાક મહેનત કરે છતાં ન મેળવે, કેટલાક વગર મહેનતે મારી લક્ષ્મી મેળવી શકે છે એટલે દાનનો અને લાભનો શુષ્ક ઉત્પન્ન થવો તે કર્મોધીન છે, અને તે શુષ્કને ચોકનાર ડમ 'અતરાય કર્મ' આ રીતે જે કર્મના આઠે પ્રકાર બાણે નહિ તે આત્મવદ્યાણના માર્ગે આવી શકે નહિ એ પ્રકારે દ્વારા કર્મનું સવિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજવા બૈનદર્શનમા ઢહેલું તત્ત્વજ્ઞાન-ફીલોસોફી સમજવી પડશે

પૂર્વજન્મ કર્મમા થતું પરિવર્તન

કર્મ પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારે બધાય છે. કર્મ કેવા સ્વભાવે કેટલા સમય પૂરતું, કેવા સમયપૂર્વક અને કેટલા દલિલ પ્રમાણમા ઉચ્ચ (કેળ દેવાના સમય) મા આવશે તે કાર્મણુ વગણાનો સસારી આત્મા સાથે બધ થવા સમયે જ નિયત થાય છે. પરંતુ તે કર્મનો ઉચ્ચ ગત થયા પહેલા તેમા કવચિત ફેરફાર થઈ જવા પામે છે. એ ફેરફાર થવાનું કારણ જીવના પૂર્વકર્મ કરતા વિગ્રમાન અન્યથમાથો ઉપર વિશેષ હોય છે. આ માન્યતાથી મિલ થાય છે કે બધ સમયે નિયત થયેલ જાળતોમા પણ પરિવર્તન થઈ શકે છે. બધાયેવ હરેક કર્મોનું આ પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે એમ પણ નથી પરંતુ અમુક સસ્કારવાળા કર્મમા જ આ પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે. આ સસ્કારની ઉત્પત્તી બધ સમયે જ કર્મમા પેા થાય છે. કોઈક કર્મ એવા સસ્કારવાળું હોય છે કે બધ સમયે નિયત થયેલ જાળતોમા કોઈ પણ પ્રકારે કઈ પણ પવટો થવા પામે જ નહિ.

એનું નિયત થયા મુજબ જ લોગવસુ પડે આવા સસ્કારવાળા કર્મને જૈનશાસ્ત્રમા 'નિકાચિત કર્મ' તરીકે જાણખાય છે. નિકાચિત સિવાય બીજું એક એવા સસ્કાર વાળું કર્મ છે કે તેમા કર્મ અજે જે ફેરફારો થવાના પ્રકાર દર્શાવ્યા છે તે પેટી સ્થિતિ અને રસમા જ યુનાધિક થવાના સ્વભાવ રૂપ પ્રકારોનું થવાપણું હોય છે. આવા સસ્કાર

વાળા કર્મને 'નિધત્તિ કર્મ' કહેવાય છે આ બે સરકાર સિવાયની અન્ય કાર્મોણુ વગણામા કોઈ વખત અધ્ય વસાયના બળથી પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશમા ન્યૂનાધિક ફેર ફારો થવાનુ સંભવી શકે છે

આ ફેરફારો જોઈએવતે જશે અબાધા કાળ હર મ્યાન થાય છે અબાધા કાળ એટલે કર્મ બધાયા પછીનો અને ઉદય (ભોગવટા) પહેલાનો કાળ સમજવો ઉદયાવ સિકેને પ્રાપ્ત થયેલા કર્મોમા કઈ ફેરફાર થઈ શકતો નથી કર્મની કઈ કઈ બાબતોમા ફેવાફેવા પ્રકારે ફેરફારો થાય છે અને તે પ્રમાણે થતા ફેરફારો શુ નામી જોળખાય છે તે આ પ્રમાણે છે —

કર્મની સ્થિતિ અને રસની વૃદ્ધિ, હાનિનો આધાર મનુષ્યતા પૂવક્રમ કરતા વિદ્યમાન અધ્ય વમાયો ઉપર વિશેષ રહે છે એક સમયે કરાયેલ અશુભ કર્મોની સ્થિતિ અને રમમા પણ પાછળથી કરાયેલ શુભ કૃત્યો વડે ઘટાડો થઈ શકે છે, અને પ્રથમ કરેલ શુભ કૃત્યો દ્વારા ઉપાર્જિત શુભ કર્મની સ્થિતિ અને રસમાં પણ પાછળથી થતા હુબ્કૃત્યોના યોગે ઘટાડો થવા પામે છે આ ક્રિયાને જૈન દર્શનમા 'અપવર્તના' કહે છે આમા અશુભકર્મનો રસ અશુભ હોય છે, આત્મ વિકાસનો માર્ગ સુલભ બનાવવામા અશુભ કર્મ ની સ્થિતિ અને રમની જ અપવર્તના જરૂરી છે

ભોગવટાના કાળનું પ્રમાણ અને અનુભવની લીમતા-
મદતા નિર્ણય થયેલી હોવા છતાં પણ આત્મા ઉચ્ચકોટિના
અધ્ય વસાયોરૂપ કરણ વડે તેમાં ન્યૂનતા કરી શકે છે
કર્મસાધ આયે સ્થિતિના કસર કરેલા હોય કે તે કોડાકોડી
સાગરોપમ સુધી ભોગવાશે કોલકસરની વધુમાં વધુ
સ્થિતિની સુદત ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની હોય છે પણ
તે કોલકસરની સુદત તોડી ન ખાય તો જ આત્મા આગળ
વધે છે જો તોડવાની તાકાત ન આવે તો આગળ વધાય જ
નહિ કેઈ જગાનું પાણી એવું હોય કે તેનાથી ચૂલા ઉપર
મુકેલી ફાળ કવાહો સુધી પણ વધે નહિ, પણ તેમાં સોડા
અગર એવા ઘીજા કોઈ દ્રવ્યના સંયોગથી એ તરત ચડી
જાય અને તેની કલાકોની સ્થિતિને તોડી ન ખાય

એ રીતે આત્માના અમુક જાતના અતિશુભ પરિણામ
વડે જે કર્મ સિત્તે કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી ભોગવવાનું
હોય, તેના ભોગવટાનો કાળ તોડી શકાય તે તોડી નાખીને
ચોડામાં ભોગવી લેવાય કર્મની અદર કાળ જાગવી થીજ
છે, તેનું કાસળ નીકળે તો મોક્ષ નહીં જ છે એટલે જેઓ
કર્મની સ્થિતિને તોડી શકે તે શુભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે
જૈનદર્શનમાં સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ સર્વવિરતિ, ઉપશમશ્રેણી
યાવતક્ષપક શ્રેણિરૂપ શુભનો આધારસ્થિતિ ઉપર કલ્પો છે,
સમ્યક્ત્વ પામ્યા પહેલાં અધિભેદ કરે, ૬૬ કોડાકોડી અધિક
સ્થિતિ તોડે ત્યારે ત્યાં આવે છે તેથી વધુ સ્થિતિ તોડે તો
દેશવિરતિ પામે, તેથીયે સખ્યાતા સાગરોપમ તોડી નાખે ત્યારે

સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ થાય એ રીતે આત્માના ગુણ પ્રગટ
 કરવા માટે કર્મની સ્થિતિને તોડી નાખવી પડે છે. કર્મની
 સ્થિતિ ઠાપવાનું એકાદ સમયમા બની જતું નથી તે
 અસંખ્યાતા સમયમા બને છે. પહેલા સમયે જેટલી સ્થિતિ
 તોડવા માડી તેટલી તૂટી, બીજા સમયે તોડવા માડી તેય
 તૂટે તો આગળ વધવાનું થય સ્થિતિ તોડી નાખવા છતાં
 કર્મ પ્રદેશોનો સમુદ્ધ તો નિયત થયા મુજબ જ રહે છે.
 દર એવો પડે છે કે જે પ્રદેશોના સમૂહના લોગવટામા
 હીલ્કાળ બ્યતીત કરવાનો હોય તેટલો સમુદ્ધ દુઃખ ઠાળમા
 લોગવવાનું કરે. પણ લોગવટાનું સત્ત્વ એવુંને એવું હોય
 તો કોણ થાય બને મુરકેલી ઉભી કરે રાજ અડધી આની
 વચ્ચે બાર કેરી વસ્તુ એકે મહિના સુધી નિયમિત લેનાર
 ને એક મહિને લગભગ એક તોલા સુધી વર્ધ નાય પણ
 એક મહિનાની સામટી વર્ધ લે તો મરણ પ્રસંગ ઉપસ્થિત
 થાય ધીમે ધીમે વાપરવાની વસ્તુ ધીમે ધીમે ખવાય તો
 તુકસાન ન થાય એક સાથે ખાવાથી તુકસાન થાય એક-
 દમ લોગવવાનો રસ્તો ચઢવાનો નહિ પણ પડવાનો છે,
 પણ તેના સત્ત્વને તોડી નાખે તો એક મામટી વપરાયેલ
 વસ્તુ પણ તુકસાન કરનાર થતી નથી. વધુ પ્રમાણમા આરો
 ગાયેલ કેરીનો રસ વાયુનો પ્રકોપ કરે, પેટમા સખત પીડા
 પેડા કરે પણ રસમાનું સત્ત્વ તોડી નાખીને વાપરવાથી વાયુ
 ઉત્પન્ન થાય નહિ. વધુ પ્રમાણમા કેરી ખાવાના સ્વાદીલા
 એએ આવા સમયે સૂકાને મિશ્રિત કરવી જોઈએ, પછી
 વાંધો ન આવે એ રીતે કર્મ એકે વખત બધાઈ ગયું પણ

તેને નબળું પાડવા માટે તેના સ્થિતિ અને રસ અવકાશ
કુદા અને મદદ કરવા એક જો તે કુદા અને મદદ ન
થઈ શકતા હોય તો ઉપદેશ, તપસ્યા, દાન, ધર્મ વગેરે
દોષ પછી કરવાનું રહે જ નહિ .

પરંતુ એ બધા શુભ અનુષ્ઠાનો અને શુભ પરિણામો
દ્વારા પૂરબદ્ધ અશુભ કર્મોની નિયંત્રિતા ન્યૂનતા અને રસની
તીવ્રતામા મદદ લાવી શકાય , તે ન્યૂનતા સી ગીતે લાવી
શકાય ? શરૂ થઈ હોય તો શરૂ વિરૂદ્ધના કારણે
અલ્પેથી શરૂ થઈ ઉડી જાય, એ પ્રમાણે જે પરિણામે સ્થિતિ
અને રસ ભાષેલા હોય તે તેનાથી વિરૂદ્ધ પરિણામ હોય
તો તૂટી જાય જે વખતે સ્થિતિલાભ કરે તેજ સમયે રસ
નો પત્તુ ખાઈ કરે તો સ્થિતિ અને ગ્મનો ઘાત એકી વખતે
જાય પરંતુ નિયંત્રિતા જેટલું તોડે તેના કરતા રસમા અનંત
ગર્હું તોડે સ્થિતિલાભ જરાટામા સ્થિતિલાભ ધોને થાશે.

કરેકા કર્મ અગ્રય લોગવવા પડે એમ જે ટહેવાય
તે પ્રદેશની અપેમાએ પ્રદેશભ્રમ તૂટી ન શકે, સ્થિતિ
બધ તથા રસભ્રમ તૂટી શકે સ્થિતિલાભને સૂચવતું સમુદ્ધ
ધાનનું વર્ણન વૈનયાશ્રમા આવે છે આ સમુદ્ધાત એ
સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે એમ જવાબાગ મનુષ્યનું
પણ વધારમા વધારે આયુષ્ય કોડ પૂરવું હોય છે એટલે
આયુષ્ય કરતા તે કર્મોની સ્થિતિ વધી જાય ચરમ શરીર
વાગાનું આયુષ્ય તોડી શકાય નહિ તેઓનું આયુ પૂર્વ યદ
જાય છતાં વૈનીમ વિગેરેની સ્થિતિ બાકી સી જાય આયુ
વિના બીજા બાકી રહેતા કર્મ લોગવવા સી ગીતે ? અને

કર્મ બાકી હોય ત્યાં સુધી મોક્ષે પણ શી રીતે જવાય ? આયુ પૂર્ણ થયે મોક્ષે જવાય પરંતુ આયુની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા છતાં વેદની આદિ કર્મ બાકી રહી જાય ત્યારે શું કરવું ? આ બધો પ્રભાવ સ્થિતિ તોડવા ઉપર છે એટલે ચાર ઘાતી કર્મક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પામેલા તો બાકીરહેલા વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ ચાર પૈકી વેદનીય, નામ અને ગોત્રની લાભી સ્થિતિ દુકી કરી આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિ જેટલી બનાવવા માટે સમુદ્ધાત કરે જે સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી રાખવી નેઈ એ તે સખીને બાકીની બધી તોડી નાખે સર્વથા અપવર્તન કરે માત્ર કાચી બે ઘડીની સ્થિતિ રાખી બાકીનો કાગળ ઉડાડી દે આમ કેવલીએ પણ તેમને જ્ય સુધી મોક્ષે જવાની તૈયારી ન થાય ત્યાં સુધી કર્મ લોગવતા રહે છે જેટલા વખતે જ્યારે મન, વચન, કાયાના ચોખ રોકી દેવાય ત્યારે સ્થિતિનો ક્ષય કરે જ આ હકિકત સ્થિતિના અપવર્તન કરવાને અંગે અહીં સમજવા માટે દેવાઈ છે આ પ્રમાણે કર્મની સ્થિતિ અને રસમા ન્યૂનતા યવારૂપ અપવર્તના કરણની હકિકત કહેવાઈ તેથી ઉઠી ક્રિયાને ‘ ઉદ્વર્તના ’ કહેવાય છે અશુભ કર્મ બધાયા બાદ પણ બધ સમય કરતા પાછળથી વિશેષપણે કલુષિત અશુભ અધ્યવસાયો યવાના પરિણામે નિયત સ્થિતિ અને રસમા વૃદ્ધિ થવા પામે છે તેને ઉદ્વર્તના કહે છે

ઉદ્વર્તન અને અપવર્તન કરણ દ્વારા સમજી શકાય છે કે અજ્ઞાનવશે કરી ચા તો મોહનીય કર્મની વિશેષ

પ્રમળતાના યોગે થયેલ ભૂવના પરિણામે ભૂતજાળમાં જાધા-
યેલ કર્મના દીર્ઘકાળ તીવ્રપણે સોજવટાથી બચવા માટે
વર્તમાન દુષ્ણન પવિત્ર બનાવી સદાચરણોમાં પ્રવૃત્તિ કરી
અત્માના પરિણામને અતિ વિશુદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો
જોઈએ

આ ઉદ્ધર્તન અને અપવર્તન અંગેની હકીકત જૈન
શિવાયના અન્ય દર્શનોમાં પ્રાય દષ્ટિ ગોચર થતી નથી
કારણ કે આ હકીકત પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશરૂપ
ચાર પ્રકારે બધાતા કર્મ પૈકી સ્થિતિ અને રસ અંગે જ
કે જૈનેતર દર્શનમાં માત્ર કર્મ બધાય છે એટલું જ કથન
કરાયેલું છે બાકી બધના આ ચાર પ્રકારનું સવિસ્તર વર્ણન
નથી એટલે સ્થિતિ અને રસબધનું કથન ત્યાં ન હોવાથી
ઉદ્ધર્તન અને અપવર્તનનું સ્વરૂપ જૈન દર્શન શિવાય બીજો
બાકી ન મળે એ સ્વાભાવિક છે

જેમ અપવર્તના અને ઉદ્ધર્તના ઘાસ સ્થિતિ અને
રસના અરૂપમાં હીનાધિગતા ધર્મ શકવારૂપ ફેરફાર ધર્મ
શકે છે તેમ કર્મની પ્રકૃતિઓમાં એક એવો પણ ફેરફાર
ધર્મ શકે છે કે બધાયેલ કર્મની પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ અને
પ્રદેશ આ ચારેનો અન્ય કર્મરૂપે પણ પડે. ધર્મ જવા
પામે છે પ્રકૃતિ ભેદે કરી કર્મના આઠ મૂળ પ્રકાર જૈન
દર્શનમાં જણાવ્યા છે, તેમથી દરેક પ્રકારના કર્મના ઉત્તર
ભોજ પણ જણાવ્યા છે તેમાં આ પછી સંભવીય કર્મરૂપે
જ યાય પણ વિભવીય કર્મરૂપે ન યાય, એ સાથે સાથે

સસમા રાખવું જરૂરી છે જેમકે વેદનીય કર્મનો પહોળો ને મોહનીય રૂપે ન થાય, પણ ચાતા વેદનીયનો અચાતા વેદનીય રૂપે અને અચાતા વેદનીયનો ચાતા વેદનીય રૂપે પકડો થઈ છે

એટલે કે સજાતીય કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમા આ દેશકાર થાય આવા પનટાને 'સક્રમણ' કહે છે આ સક્રમણ પણ અધ્યવસાયના બળે જ થવા પામે છે આમાં પણ કેટલીક સજાતીય ઉત્તર પ્રકૃતિઓય એવી છે કે જે બદલાતી નથી જેમકે દર્શન મોહનીયનું મક્રમણ ચારિત્ર મોહનીયમા તેમજ છુદા આયુધ્યનું પરસ્પર સક્રમણ થતું નથી

વળી ઉદયકાળનો પ્રારભ થયા પહેલા તથા એ પ્રકારના અધ્યવસાયના અભાવે આ રીતે મક્રમણ થયા સિવાય નિયત થયેલા પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ અને પ્રદેશ ઉપે રહેલા કર્મ કંઈ વખતે અભાધા સ્થિતિ સમાપ્ત થતા વિરોધી પ્રકૃતિમા સક્રમીને સ્વરૂપે ઉદયમા નહિ આવતા પરરૂપે પણ ઉદયમા આવે છે તે માટે હકિકત એમ છે કે અભાધા સ્થિતિ સમાપ્ત થયે કર્મને કંઈ પણ પ્રકારે ઉદયમા આવી નિર્જરુ જ નોઈએ એવો અવગ્ય નિયમ છે હવે તે વખતે જો વિરોધી પ્રકૃતિનો ઉદય ચાહુ હોય તો પોતે વિરોધી પ્રકૃતિમા (ઉદયવતી પ્રકૃતિમા) સક્રમીને (પરિણમીને) પર પ્રકૃતિરૂપે પણ ઉદયમા આવે અને વિરોધ પ્રકૃતિનો ઉદય બધ પડતા તે કર્મ સ્વસ્વરૂપે જ ઉદય

મા આવે છે અથવા વિરોધી પ્રકૃતિનો કદાચ ઉદય ન
હોય પરંતુ સ્થાન જ સ્વરૂપોદયને અયોગ્ય હોય તો પણ
પર પ્રકૃતિરૂપે ઉદયમા આવે છે આ રીતે સક્રમણ અંગે
સમજવાનું છે હવે કર્મ વહેલુ ભોગટામા આવવા અંગે
વિચારીએ

આત્મા સાથે બધાયેલ કર્મ બધાતાની માથે જ
ઉદયમા આવવું જ જોઈએ એમ નથી જે સમયે જેટલી
ગિયતિવાળું જે કર્મ આત્મા બાધે છે અને તેના ભાગમા
જેટલી કર્મવર્ગણાઓ આવે તે વર્ગણાઓ તેટલો કાળ
નિયત કળ આપી શકે તેટલા માટે તેની રચના થાય છે
શરૂઆતમા કેટલાકે સ્થાનકમા તે રચના થતી નથી, તેને
અબાધાકાળ કહેવામા આવે છે તે સમયમા બધાયેલ
કર્મનો ભોગવટો હોતો નથી અબાધાકાળ પૂર્ણ થયે
ક્રમશઃ ભોગવવા માટે તેના દલિકની રચના થાય છે
અબાધાકાળ પછીના પ્રથમ સ્થાનકમા વધારે, બીજામા
ઓછા, ત્રીજામા આછા, એમ ગિયતિબધના અવશ સમય
પર્યંત દલિકે ગોઠવાય છે એક મીનીટની લગભગ સાડા
ત્રણવાખ આવલિકા ગણાય અબાધાકાળમાથી છૂટેલ કર્મ
દલિકે પેકી કેટલાક દલિકોનો ભોગવવાનો કાર્યક્રમ પ્રથમ
એક આવલિકા જેટલા વળતમા ગોઠવાય તેટલા નિયત
કાળને “ ઉંચાવલિકા ” કહે છે એટલે કે ઉદયના સમ
યથી માડીને એક આવલિકા સુધીનો ભોગવવાનો સમય
તે પ્રથમ ઉંચાવલિકા કહેવાય છે, કર્મના સર્વ દલિકો
કઈ એક આવલિકા જેટલા સમયમા ખતમ

પણ એઠ વ્યાવલિકા પૂરી થાય એટલે બીજી શરૂ થાય
 હરેક ઉદ્યાવલિકામા કર્મનો ઉદ્ય ચાલુ જ હોય છે એમ
 કેટલીયે ઉદ્યાવલિકાઓ વીત્યે છતે કર્મનો ઉદ્યકાળ પૂરો
 થાય ॥ આ રીતે કર્મદલિકો ભોગવવાનો કાર્યક્રમ હોય
 છે. અખાધાકાળ પૂરો થયા બાદ ઉદ્ય શરૂ થઈ કર્મદલિકો
 ઉદ્યાવલિકાઓમા પ્રવેશવા વડે ફળદાયી બને છે આ
 અખાધાકાળનો નિયમ નિયતિબધ ઉપર છે તે નિયમ
 એવો છે કે-જન્ય નિયતિબધે અતમુદુર્તનો અખાધા
 કાળ (અનુદ્યકાળ) હોય છે, સમયાધિક જન્ય નિયતિ
 બધથી માડી યાવત્ પર્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગાધિકબધથી
 આરબી બીજા પર્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ પૂર્ણ થાય
 ત્યાં સુધી બે સમયાધિક અતમુદુર્તનો અખાધાકાળ વડે
 એમ પર્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગાધિક બધે સમય
 સમયનો અખાધાકાળ વધુરતા પુર્ણ કોડાકોડી માગરો
 પમના બધે સો વરસનો અખાધાકાળ હોય એટલે
 તેટલા વખતના જેટલા સમયો થાય તેટલા ધ્યાનક્રમા
 દલિક રચના ન કરે સામાન્ય રીતે કર્મફળદાયી બનવાનો
 એ પ્રમાણે નિયત કાળ હોય છે તો પણ એના નિયતકાળ
 પૂર્વે પણ એને ઉદ્યમા લાવી શકાય છે, તેને જેન
 પારિભાષિત શબ્દમા ઉદીરણ કહેવાય ॥ સામાન્ય રીતે
 જે કર્મનો ઉદ્ય ચાલતો હોય તેના સંજ્ઞાતીય કર્મની જ
 ઉદીરણ થઈ શકે છે કર્મનો ઉદ્ય થવાનો સમય ન થયો
 હોય તો પણ પરાણે ઉદ્યમા લાવી ભોગવે તે ઉદીરણ
 કહેવાય છે આત્માને ચોક્ષો કરવો હોય તો કાચી મુદતે

પણ કર્મ કપાવવાનો રસ્તો હોવો જોઈએ કાચી મુદતે કર્મને કાપી શકાય તો જ સમ્યક્ત્વ દેશવિરતિ, જ્ઞાન થવાનું શક્ય બને છે કાચી મુદતે કર્મ ન કપાતા હોત તો ચાહે જેટલા કર્મ મુદર કરો કે ન કરો તેની કિંમત શું ? જે કર્મ અત્યારે ઉદય આવતું નથી તે લાખા કાળે-ભવિષ્યકાળે ઉદયમા આવવાનું છે અત્યારે ન ભોગવવા પડે તે નરકમા ભોગવવા પડે, પણ તેવા કર્મને અત્યારે જે ભોગવવામા આવે તે ઉદીરણ કરીને ભોગવ્યા કહેવાય જેઓ વેદવાની તાકાતવાળા હોય તે વેદી શકે વેદવાની તાકાત ન હોય તો ઉવટા બમણા બધાય છે કેટલાકે ખમીને ખૂંચે છે ભોગવે તેમા આત્મ રોદ્ર ધ્યાન કરે તો નરક વગેરેનું આમુખ્ય બાધે સમ્યક્કૃષ્ટિ આત્મા તો વહેણુ ઉદયે આવે તેમા ભવિતબ્યતાનો પાઠ માને તે તો એમજ સમજે કે દેણુ તો ગમે તે સ્થિતિમા ભરતું પડ્યો પણ સારી હાલતમા દેણું સહેવાઈથી ભરી શકાયો જિનેશ્વર જેવા દેવ વગેરે મનુ છે તો આવા વખતે કર્મને ભોગવીને પરિણામ નહીં ટકાવીએ તો જે વખતે જિનેશ્વરના ધનનુ શ્રવણ ન હોય તે વખતે પરિણામ કયાથી ટક્યો ?

તપસ્યા, લોચાદિક વગેરે વેદનીયની ઉદીરણા છે એટલે અહીં સમજવાનું એ છે કે કર્મ ઉદયમા આવ્યું અને કર્મ ઉદયમા લાવ્યું તેમ જે પ્રકાર છે આપણે ઉદયમા આવેલા કર્મોથી કટાણીએ છીએ પછી લાવવાની વાત તો દૂર રહી જ્યારે મહાપુરુષો તો દેખે કે આ સ્થાને

પ્રતિકૂલતા થશે તેથી જાણી જોઈને ઉદય થવાના સ્થાનકે દોડે, એટલે મહાત્મા પુરવો ઉદીરણ કરીને ઉદયમા લાવે. અઘાતીની ઉદીરણ જાણી જોઈને ઠરી ચકાય, ઘાતીની ઉદીરણ તો તાકાતવાળા કરી શકે જ્યાં વિપાક નહીં, માત્ર પ્રદેશ, એવા ઘાતીની ઉદીરણ ઠરે આડી અઘાતીની ઉદીરણ ઠરાય છે ચરતા ગુણહાણવાળા ઘાતીની ઉદીરણ ઠરે એટલે ઘાતી અને અઘાતીની ઉદીરણમા પણ ખ્યાલ રાખવાનો છે ઘાતીની ઉદીરણ કરવામા સામાન્ય આત્માને તુકસાન છે સોનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીય અને અંત એ ઘાતે ઘાતી કર્મ છે તો વિચારો કે કર્મનો ઉદય વહેલો કે મોડો ક્યારેય પણ સારો નહિ એટલે તેની ઉદીરણ પણ મુઝવનારી બને અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ઘાતી કર્મની ક્રિયા ઉદીરણ ન કરે પરંતુ આત્મામા સમાગત એટલે કે સિલકમા ઘાતી કર્મ હોય, તેથી કાળ પાકે એટલે વિપાકોદય તો થતોજ રહેવાનો અને તે સમયે તે આત્મ ગુણોનો ઘાત ઠરનારા થવાના છે તો તેવા કર્મો વડે થતા 'આત્મગુણોના થતા ઘાતથી બચવા શુ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ ?

ઘાતી કર્મ વડે આત્માના ગુણોના થતા ઘાતથી બચવા માટે એવું છે કે આત્મા પુરુષાય ફેરવે તો તે કર્મોના ઉદય સમયે આત્મા કેટલાક ગુણો પ્રગટ કરે છે પણ તેની આવડત હોવી જોઈએ, અને આત્મા કેળવાયેલ હોવો જોઈએ કેળવાયેલ આત્મા તે કર્મોને ક્ષયોપશમીક લાવે વેદે ક્ષયોપશમ એટલે સવથી ક્ષય નહિ, પરંતુ એવા પ્રકારનો ક્ષય

જેમા તે તે કર્મના દલિયાને વિપાકોદયમા ન આવવા દેતા
 ઉદ્યોદયમા વાળી દેવાનું બને છે આથી તે કર્મ પોતાનો
 વેપાક એટલે કે પ્રભાવ બતાવી શકતું નથી તેથી તે કર્મના
 પ્રભાવે આપરાધ જતો આત્માનો શુદ્ધ આવસતો નથી,
 પણ પ્રગટ થાય છે આત્મામા ધર્મ જે પ્રકારના છે (૧)
 ઔદયિક ધર્મ અને (૨) ક્ષાયોપશમિક ધર્મ

કર્મના ઉદયથી જે શુદ્ધ, જે ધર્મ પ્રગટે તે ઔદયિક
 કહેવાય, અને કર્મોના ક્ષયોપશમથી જે પ્રગટે તે ક્ષાયોપશમિક
 ધર્મ કે ક્ષાયોપશમિક શુદ્ધ કહેવાય

ઔદયિક ધર્મથી આત્મામા દુર્ગુણો તથા શુદ્ધનો
 ઘાત કરનારા સરકારો ઉત્પન્ન થાય છે મિથ્યાત્વ, શુરસો,
 અભિમાન, કપન, કામ, હાસ્ય, શોક વીગેરે દુર્ગુણો છે
 તેમ જ અજ્ઞાન નિદ્રા, ડુંબડતા, અલાભ વીગેરે શુદ્ધોનો
 ઘાત કરનારા છે આ બધાની ઉત્પત્તિ ધાતી કર્મના ઉદ
 યથી થાય છે જ્યારે જ્ઞાન, દગન, ક્ષમા, મૃદુતા, સમ્યક્ત્વ
 વીગેરે સદ્ગુણો ઉ તે સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ તે જ ધાતીકર્મના
 ક્ષયોપશમથી થાય છે મિથ્યાદ્રષ્ટી આત્મામા ધાતીકર્મના
 ઉદયથી ઔદયિક ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પરપરાએ
 સસારવૃદ્ધિનું કારણ બને છે જ્યારે સમ્યક્દ્રષ્ટી આત્મા
 ધાતી કર્મને ક્ષાયોપશમિક ભાવે વેદે છે, એટલે તેનામા
 ક્ષાયોપશમિક શુદ્ધો પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ધાતીકર્મ ક્ષયો
 પશમ ભાવે વેદવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ અહીં પુરુ
 પાર્થ શ્રાવણ તરીકે પચાચારનું પાલન, કપાયોની ભયાન
 કતા વિધેનું વાચન, અવજી અને ચિંતન, સદ્ભાવનાઓ,

કપાયોના કદ્દુ વિપાકોના દ્રવ્યોનો જ્યાલ, ક્ષમા-મૃદુતા સરલતા વગેરેની મળેલી તક, ઇત્યાદિ કરવાની જરૂર છે અને એ બધા ક્ષયોપશ્ચમના ઉપાયો છે

પ્રથમ કહેવાઈ ગયું કે કર્મનો ઉદય થવાનો સમય ન થયો હોય એટલે કે નિયત અભ્યાસકાળની પૂર્ણતા થયા પહેલાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી હોય તેને ઉદીરણ કહેવાય. ઉદીરણ થવી એટલે કાચી મુદતે હુંડી પકવવા જેવી દશા છે, યાતો ધીમે ધીમે પાચ વરસે દશ લાખ ભરપાઈ કરવાના બદલે એકી સાથે દશ લાખ ભરપાઈ કરવા જેવી દશા છે. શક્તિશાક્તીને એટલે કે એકી સાથે હેતુ ચૂકવી ચકનાર માટે મુદત પાકયા પહેલાં પણ હેતુ ચૂકવી હેતુ એ સારી દશામાં દેવામાંથી મુક્ત થવા જેવું છે એ રીતે વેદવાની તાકાતવાળાને ઉદીરણ-એ વહેલી તકે કર્મમુક્ત થવાની તક (ચાન્સ) પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે

સહન કરવાની તાકાત વિનાનાને ઉદીરણ તો ઉઠતી બમણા બધાવનારી બને છે. ઉદીરણ સ્વવડે યા તો પરવડે એમ બન્ને પ્રકારે થાય છે. વેદવાની તાકાતવાળા સમ્યક્ દ્રષ્ટિ આત્માઓ કર્મના દેવામાંથી વહેવા મુક્ત થવા માટે જાણી જોઈને ઉદીરણ કરે છે, અને ઉદીરણ વડે ઉદયમા લાવેલા કર્મોને સમતાભાવે ભોગવી તેની નિર્જરા કરે. એ રીતે સહન કરવાની તાકાત વિનાના કેટલાકને અણુર્ધ્વ આત્માઓ પણ ઉદીરણ ઉપસ્થિત થાય છે, અને એવા સમયે આર્ત-રોદ્ર ધ્યાન થવા વડે તે નવા અશુભકર્મો ઉપાજન કરે છે. એવી ઉદીરણ કેટલીક વખત ધીબ વડે પણ પ્રાપ્ત

થાય છે એ રીતે વહેલી મુદતે સોગવાતા અન્ય કર્મની
 જેમ ઉદીરણા કહેવાય તેમ વહેલી મુદતે આયુષ્ય સોગવાઈ
 જવાને ઉપક્રમ કહેવાય છે કર્મનો ઉપક્રમ-ઉદીરણા ન
 માનીએ તો “આ સુખદેનારો અને દુઃખ દેનારો છે”
 એવું રહે જ નહિ અને હિસા લેવી ચીજ ઉડી જાય કર્મના
 કારણથી ફેરફાર ન થતો હોય તો દુઃખ દેનારને દુઃખ
 દેનારો કહેવાય જ નહિ અને તેમાથી બચાવનારને દુઃખથી
 બચાવનારો પણ કહેવાય નહિ રક્ષણ કરનારને કહીએ છીએ
 કે તારૂં બહુ થજો કે તે મને વિપત્તિમાથી બચાવ્યો આ
 બધું ક્યારે કહેવાય કે ઉદીરણા માનીએ તો ઘડીયાળને
 ચાવી ચોવીસ કલાકની હોય ઠેસ ખસેડીએ તો જે કંમે
 કંમે ઉતરવાની હતી તે આખી ચાવી સે કડમા ઉતરી જાય
 છે એ રીતે જે કર્મ કંમે કંમે સોગવવાનું હતું તે પ્રયત્ન
 થયો તેથી જલદીથી ભોગવાઈ ગયું વિપત્તિ કરનારે કર્મને
 જલ્દી સોગવવાનું કંઈ વળી કોઈએ ઠેસ ખસેડતા રોકી
 તો ઘડીયાળ ચાલુ રહી એ રીતે વિપત્તિને રોકનાર અંગે
 સમજવું ઉદીરણા યા ઉપક્રમ થવાના હેતુ ભેડાતા હોય
 તેને ખસેડી નાખે તે બચાવનારો કહેવાય અને હેતુ ઉપ
 સ્થિત કરનારા તે દુઃખ દેવાવાળા કહેવાય આ બધું
 ઉદીરણા માનીએ તો જ કહેવાય

સહન નહિ કરવાની તાકાત વિનાનાને ઉદીરણા
 સમયે રક્ષણ કરવાનો હેતુ ભેડનાર ભોઈએ સહન કરવાની
 તાકાતવાળાને જરૂર નથી ઇંદ્રે બગવાન મહાવીરને
 આપત્તિમા રક્ષણ કરવા માટે સાથે રહેવા વિનવતી કરી
 પ્રભુએ કહ્યું કે તીય કરો કોઈની મદદ લેતા નથી કેમકે

પહેલુ આવે યા તો સમય પરિપક્વ થયે ઉદયમા આવે
તો પણ વેદવાની તાકાત હતી ઉદયમા આવેલુ કર્મ
ઉદીરણા થઇને ઉદયમા આબ્યુ છે કે પૂર્ણકાળે ઉદયમા
આબ્યુ છે તે તો જ્ઞાનીઓ જ કહી શકે ઉદય આવવાની
મુદત કાચી હોય તો કદાચ બચાવ કરાવનારનો ઉપાય
થાલે, પણ પૂર્ણકાળે ઉદયમા આબ્યુ હોય તો તો તેનાથી
કોઈ બચાવ ન કરી શકે મુદત થયા પહેલા ઉધરાણીએ
આવનારને તો લોકો કહે કે અત્યારે એની તાકાત નથી
એને એને બિચારાને હેરાન કરે છે એમ કહી ઉધરાણી
કરવા આવનારને પાછો કાઢે પણ મુદત પૂરી થયે ઉધરાણીએ
આવનારને પાછો ન ઠેલાય પત્રી તો લેણુદાર ભિવકત
ઉપર ટાચ લગાવરાખીને પણ વસૂલ કરે જ

જિનેશ્વર દેવના શાસનને બાલુનાર-સમજનારના
આત્મામા પણ અન્ય છવના સરક્ષણની જાવના રહેલી છે
કર્મ ઉદયમા આવેલુ છે તે તો તેને ભોગવતું જ પડ્યે,
આપણા પ્રયત્નથી તેનું સરક્ષણ થવાનું જ નથી, આવી
એકાત સમજણ હોય તો તો સરક્ષણનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ
માને અને પ્રયત્ન કરે જ નહિ પણ કયાણુ આત્મા
સરક્ષણનો પ્રયત્ન કરે જ ઉદીરણા થઇને ઉદયમા આબ્યુ
હોય તો તેના સરક્ષણનો પ્રયત્ન કદાચ સફળ પણ થઈ
બાય અને પૂર્ણકાળે ઉદય આબ્યુ હોય તો પ્રયત્નની
નિષ્ફળતામા ભવિત્યતાને માને માટે ઉદીરણા માનીએ
તે જ ઉદયની સાર્થકતા રહેશે ઉદીરણા નહી મનાય
તો ઉદયની પણ જરૂરિયાત ઉડી જયે

ઈન્દ્રિયાએ યા અણુઈન્દ્રિયાએ, સ્વપડે યા પરવડે થતી

ઉદીરણા સમયે સમ્યક્દ્રષ્ટિ આત્નાઓ તો એમ જ વિચારે કે સહન કરવાની તાકાત નથી છતાં કૃણદેનાર કર્મો વડે હવે મુઝાવું નકામું છે સત્તામા હતા તો ભોગવવાનું બન્યું આને સહન કરવાની તાકાત નથી પણ કદાચ આથી યે વધુ ક્રમતાકાતના સ્વયોગોમા ઉદય આવશે તો આથી પણ વધુ ખરાબ દશા થશે માટે હવે તો ઉદીરણા થવાના હેતુને ખસેડવાના પ્રયત્નો કરવા જ નથી કદાચ અત્યારે તેવા હેતુને ખસેડાશે પણ પુનઃ જ્યાંસુધી કર્મ સત્તામા હશે ત્યાં સુધી તેવા હેતુઓ ઉપસ્થિત નહીં થાય તેની શું ખાતરી ? માટે હવે તો સમભાવ ઠેળવી ભોગવી લેવું એજ હિતકારક છે

કલ્યાણકારી કાર્ય કરનારને નિશ્ચય હોય છે કે ક્રમસર આવેલા વિધોને ભોગવીશ એટલુંજ નહિ, પણ ઉદયમા નહીં આવેવાને પણ લાવીને તોડી નાખીશ, અને તે પ્રમાણે તેના પ્રયત્નો કરતો રહીશ અનુક્રમે ઉદયમા આવેલા કર્મોને તો ચારે ગતીના છવે ભોગવે છે મનુષ્ય ગતિમા ધર્મ પામ્યા, ધર્મનું આચરણ કરવાની સ્થિતિમાં આવ્યા, ત્યારે પહેલેથી અનુભ્ય કર્મ જેની લાવી નાશ કરવાનો ઉદ્યમ કરવાનો છે હરેક ગતિવાળાને અબાધાકાળ બધ ત્યારે જેમ જેમકર્મ ઉદય મા આવે છે તેમ તેમ ભોગવવાર્તા બધ છે, પણ મોક્ષ માટે તૈયાર થયેલો જીવ જુદો વિચાર રાખે એની મેળે ઉદય આવે તેજ મારે ભોગવવા તેમ નહીં પણ ઉદયમા આવવાના હોય તેને પણ ઉદયમાં લાવવા કે જેથી તે મારી આધીન તાજે રહે અને તે કર્મો તૂટી જાય એ કાર્ય કેવળ સમહિત સમજદાર ધર્મ કરવાવાળો જ કરી શકે કર્મોને

ઉદય ન હોય તો લાવવો, કે જે ઉદય પોતાના ગુણોને બાધા કરનારો ન રહે શત્રુને પડકાર કરવો તે ક્ષત્રિયનું કાર્ય છે, પણ ક્ષત્રિયે શત્રુ કરતા સવાઈ તૈયારી કરવી જોઈએ નિર્જરા —

પૂર્વબદ્ધ કર્મ કલ્પીકોમા જેમ ફેરફાર થઈ શકે છે તેમ તેનો ક્ષય પણ થઈ શકે છે ઉદર્તાન-અપવર્તાન-સક્રમણ અને ઉદીરણાનુ સ્વરૂપ તે કર્મ કલ્પીકોમા ફેરફાર થવા રૂપ છે, પણ ક્ષય થવા રૂપે નથી ક્ષય થવા રૂપે હોય તેને તો નિર્જરા કહેવાય છે નિર્જરાનો પ્રયત્ન આત્મામા ન હોય તો કર્મ કલ્પીકો પ્રતિ સમયે આત્મામા વૃદ્ધિ પામતા જ જાય અને તેથી કર્મથી સર્વથા છૂટકારો થવા રૂપ મોક્ષ પ્રાપ્તિ મળવી શકે જ નહિ આ જીવ સમયે સમયે આયુધ્ય સિવાય સાતે કર્મ બાધે છે આમ સમયે સમયે આત્મામા કર્મ પ્રવાહ ચાલુ જ છે એક સમય પણ આત્માની રિયતિ કર્મ પ્રવાહ વીનાની નથી તો પત્રી સાથે માથે નિર્જરાનો પ્રયત્ન પણ આત્માએ ચાલુ રાખવો જ જોઈએ મકાનમા હ મેથા પવનને અગે પૂજ આબ્યા કરે છે, પણ સાથે સાથે વાળવા-ઝાપટવાનું કામ ચાલુ હોય તો પૂજના ઘર જામવા પામે નહિ

અહીં નિર્જરા એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મનો ધીમે ધીમે ક્ષય કરવો સર્વથા ક્ષય કરવા રૂપ નિર્જરાતો છેલા મરણ સમયે એટલે કેવલી મરણ સમયે હોય, તેવી નિર્જરા કયો બાક તો ફેર કર્મ વગરે નહિ, કર્મની ફરી ફરી નિર્જરા કરવી પડે નહિ આવી નિર્જરા નહિ થવા પામે ત્યા

મુખીમા પણ કર્મનો ધીમે ધીમે ફલ કરવા રૂપ નિર્જરા
આ મામા આહુ હોય તો સર્વથા ફલ થવા રૂપ નિર્જરાની
પ્રાપ્તિ પણ લવિષ્યમા થઈ શકે છે

નિર્જરા તે કર્મથી છૂટવા માટે છે કર્મથી બે પ્રકારે
છટી થકાય, કાતો એ કર્મ ભોગવી લેવાય તો છટી શકે,
અને કાતો તપશ્ચારી ભોગવાય તો છૂટાય

માત્ર ભોગવીને જ છુટકારો થતો હોય તોતો જગ
તમા કોઈ પણ જીવ એવો નથી કે જે સમયે સમયે કર્મની
નિર્જરા નહીં કરતો હોય ! પછી ચ્હાય તે સૂક્ષ્મ નિગોહનો
હોય કે ચ્હાય તે ચીદમા શુભુરયાનકે પહોચેલો હોય
ધ્રુવે જીવ સમયે સમયે કર્મની નિર્જરા કરે છે કોઈ
પણ સસારી જીવ આકે કર્મના ભોગવટા વીનાનો હોતો
નથી આથી જેટલા કર્મો જીવ ભોગવે છે તેટલા ત્રુટે છે
આતુ નામ પણ નિર્જરા છે પરંતુ માત્ર આવી ભોગવ
ટાની નિર્જરાથી મોક્ષનો માર્ગ મળતો નથી મોક્ષનો માર્ગ
તો બાર પ્રકારના તપથી થતી કર્મની નિર્જરાથી જ મળશે
જો ભોગવટાની નિર્જરાથી મોક્ષ મળતું હોત તો તો જીવ
રખડતો હોત શાનો ? કેમકે એવી નિર્જરા તો આ જીવ
અનાદિકાળથી કરતો રહ્યો છે, માટે શાસ્ત્રકારોએ મોક્ષ
માટે જે નિર્જરા કહી છે તે ભોગવટાથી થતી નિર્જરા
નહી પણ બાર પ્રકારના તપથી કરાતી નિર્જરા છે ઉદ્ધવની
એટલે ભોગવટાની નિર્જરામા તો પાછો જીવ નવા કર્મ તો
બાધતો જ બંધ છે એટલે ભોગવટાથી થતી નિર્જરામા
નિર્જરા અલ્પ છે બધ વધારે છે, સંબન્ધ છે

મોક્ષ માટેની નિર્જરા તો એવી હોવી જોઈએ કે
 કર્મો પુરે ધણા અને જઘાય થોડા મોક્ષ માટે તેજ નિર્જરા
 ઉપયોગી છે આ બાર લોકે નિર્જરા કરનારને મોક્ષ મેળ
 વવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી બાર પ્રકારના તપની એકે
 નિર્જરામાં અનતા જવોના પાપો ક્ષય કરવાની સત્તા ઉ
 શક્તિ છે તે માટે જૈન શાસ્ત્રમાં અનેક દૃષ્ટાંતો દર્શાવ્યા
 છે ઘાર પાપોથી ભારજૂત બનેલા અર્જુનમાલી-દ્રઢ પ્રહારી
 વીગેરે પુરુષોએ તપશ્ચર્યાથી જ ક્ષણવારમાં નિર્જરા સાધી છે
પુરુષાર્થ —

ઉદ્ધતન-અપવર્તન-સ ક્રમણ ઉદીરણા અને નિર્જરાનું
 સ્વરૂપ આત્માને પુરુષાર્થના પ્રેરક રૂપ છે કર્મના અનાદિ
 કાળના સંયોગે આ જીવે નરક-નિર્ગોદારિના અનંત દુખ
 અનુભવ્યા છે કર્મ જડ છે, આત્મા ચેતન છે જડના યોગે
 ચેતન દુખ પામ્યો છે અને હજુ પણ જ્યાં સુધી જડનો
 સંયોગ છે, રહેશે ત્યાંસુધી દુખ પામશે વાસ્તવિક સુખની
 પ્રાપ્તિ એ જડ કર્મોનો સંયોગ દૂર કરવાથી જ થશે અને
 તે સંયોગોનો વિયોગ પુરુષાર્થ કરવાથી જ થશે કર્મ એ
 જખરજરત વીજ છે તેના ઉપર કાણુ મેળવવો તે પુરુષાર્થ
 વિના શક્ય નથી

આત્મામાં અનંતવીર્ય રહેવું છે ધર્મણુ વિના ઉદ્યોત
 થતો નથી જઘકમાં રહેલો અગ્નિ ધર્મણુથી પ્રગટે ॥ આત્મ
 મા અનંત શક્તિ-વીર્ય હોવા છતાં સંયોગશ્ચમનું ધર્મણુ ન
 થાય ત્યાં સુધી વીર્ય પોતાનું કામ કરી શકે નહિ

જે આત્મા પોતાની જવાબદારી અને જોખમદારી ઉપર મગ્ન થઈ રહે, સ્વીકારે તેજ, મોક્ષને માટે લાયક બની શકે છે

જે આત્મા જવાબદારી-જોખમદારી સુદૃઢપણે સ્વીકારે છે, તે આત્મા કર્મને પોતાથી વધારે સમર્થ માનતો નથી, અંતી વધારે સમર્થ પોતાને (આત્માને) અર્થાત્ પોતાના (જાતીય) ઉત્થાનને માને છે

શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ કહે છે કે “ જેઓ કર્મવાદી છે (કર્મ આ માથી વધારે સમર્થ છે એમ માનવારા છે) તેમનો સાર એક પુણ્ય પરાવર્ત કરતા વધારે હોય છે અને જેઓ પુરુષાર્થવાદી છે તેમનો સાર એક પુણ્ય પરાવર્ત કરતા પણ ઓછો હોય છે ”

પુરુષાર્થવાદી કદી પણ ‘ કર્મ ’ કરે તે ખર, લાજ્યમાં હશે તે બનશે, ભાવિભાવ, જેવો ઉદય, વિગેરે નિર્માલ્ય વ્યવસ્થા બાંધે જ નહિ પુરુષાર્થ વિના સિદ્ધિ નથી સમ્યક્ત્વ પામીએ તે વળતે પામતા પહેલાના સમયે તો મિથ્યાત્વ હોય છે અનતાનુબધી કપાયોને તોડાય ત્યારે તે મિથ્યાત્વ જાય છે અને સમ્યક્ત્વ પમાય છે કેવલજ્ઞાન પણ જ્ઞાના વરણીયાદિ ધાવી કર્મોને તોડીને (ક્ષય કરીને) મેળવાય છે મોક્ષ મેળવવા માટે પણ અવશેષ કર્મોનો ક્ષય કરવો પડે છે પ્રયત્ન વિના કદી પ્રગતિ થતી નથી જૈનશાસ્ત્રનું એ જ વિધાન છે ત્રિયિ (રાગ દ્વેષની નિબિડ ગાઠ) આવે ત્યાં સુધી જૈનશાસ્ત્રમાં યથા પ્રવૃત્તિ કરવું માનવામાં આવ

છે તે યથા પ્રવૃત્તિ કરણ સુધી ભવિત્યતા છે પછી પ્રયત્ન વિના ચાલે તેમ નથી સમ્યક્ત્વમાં કંઈ ભવિત્યતાએ અનતાનુબધીનો લોહ યતો નથી પણ ત્યાં તો અપૂર્વકરણ દ્વારા-અત્યંત વિચોલ્લાસરૂપ અપૂર્વ પ્રયત્ન થાય ત્યારે બને છે

વરસાદ તો ઢાણા પેદા કરે રોટલો કરવા માટે તો બાતે પ્રયત્ન કરવો પડશે રોટલો પણ વરસાદ કરી આપશે એમ ધારનાર તો બૂખ્યો જ રહેશે તેમ ભવિત્યતાનું કામ યથા પ્રવૃત્તિ કરણ સુધી છે પછી જેઓ પોતાનું જીવન ભવિત્યતાને જ બજાવી બેસી રહે તેઓને મોક્ષ મળવાનો નથી અને તેઓ કમ લોગના કાઢવમાં વધારે ખુશવાના છે કામ લોગમાં ખુશનારાઓ જ માત્ર ભવિત્યતાના બરોડે રહે છે

દેશ વિરતિ, સર્વ વિરતિ, ઉપશમ એટલી યાવત મેક્ષ ગમત સુધીમાં સર્વન આત્માનો પુરુષાર્થ પ્રવર્તમાન છે જો એકલી ભવિત્યતા ભાગ્ય વિધાતા હોત તો તો મોક્ષ સુધી યથા પ્રવૃત્તિ કરણ હોત, પણ તેમ નથી

અધિકેશ પછી આત્માને વીર્યોલ્લાસ લેઈએ જૈન-શાસ્ત્ર ભવિત્યતાને નહીં માનવાનું કહેતું નથી પણ વાસ્તવિક રીતે માનવાનું કહે છે જૈનોની ભવિત્યતાની માન્યતાનો ઉપયોગ સમજવો ખાસ જરૂરી છે જ્યારે આત્મા સંકટપ વિકેધથી આર્ત રૂઢ ધ્યાનમાં આવે છે, ત્યારે તેને બચાવવા ભવિત્યતાનો સહારો આપવાનું જૈન દશનમાં વિધાન છે ભવિત્યના (બનવાનું બને છે) તરફ જે સ્ત્રીને

તો તે આત્માને તોફાનથી (તેનાથી ચનાર કર્મ
 ધનથી-દુર્મતિથી) બચાવવાનો જ સમ્યક્ દર્શનાદિ ધર્મા
 જ્ઞાનમા ભવિત્યતાને આગળ કરવાનું (ભવિત્યતાના
 જ્ઞાને ધર્મ ધ્યાનાદિથી પાછા હટવાનું-તે નહિ કરવાનું)
 જ્ઞાનમા વિધાન નથી પણ શ્રી તીર્થે કર દેવના વચના
 તો શરણ કયો બાદ, પરિસ્થિતિ બાજ્યા બાદ પણ કર્મનું
 મુક્તિ કા'વામા આગ્રહ નહિ જ હોવી જોઈએ ત્યાં બન
 માનું હશે 'તે બનશે' એમ ભવિત્યતાનો ઉપયોગ નથી
 જો તો પુરુષાર્થ ફાલવાનો સતત ઉપદેશ છે, મનજીવ
 હરેય છે

કાર્ત્ત સિદ્ધિમા જેન દર્શન પાચ કારણ માને છે
 ભવિત્યતા, કર્મ, નિયતિ, કાળ તથા પુરુષાર્થ (ઉદ્યમ)
 આ પાંચેમા કરવાનું છે તે એકજ, અને તે ઉદ્યમ ઉદ્યમ
 એમ કારણ છે તેમ બાકીના ચાર પણ કારણો છે તેમ
 જ્યાં તેમા મુખ્યત્વા પુરુષાર્થ (ઉદ્યમ)ની છે કારણ-સ્વભાવ
 કારણે કોઈના કયો ચતા નથી પણ હવ કરી શકે તો
 ઉદ્યમ છે જેને સાચો પુરુષાર્થ કરવો નથી તેઓ તો
 કારણવાને માટે કહે છે છે કે —“ધારેલું કરવામા, નહિ
 કરવામા કે પડખાવવામા હનીયા કોઈ સમર્થ નથી તે
 જાણિ હોય તેજ ખાલ છે ભવિત્યતા જ બળવાન છે, એ
 તો કરતા હોય તે કરવું, આપણને કાઈ લાગતું વગમતું
 નથી થવાનું છે તે તો મમે તેમ કરો તો પણ થવાનું જ છે”

હવે જો ભવિત્યતા જ આધારશૂન્ય હોય તો તમા
 મની ભવિત્યતા સિન્ન સિન્ન કેમ છે ? ત્યાં તો માનવ

જ પડશે કે જેવો આત્માનો પ્રયત્ન તેવી ભવિતવ્યતા
 ઘડાઈ આત્માનો પ્રયત્ન સારો હોય તો ફળરૂપ ભવિતવ્યતા
 સારી, આત્માનો પ્રયત્ન નરસો હોય તો ફળરૂપ ભવિત
 વ્યતા નરમી, આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભવિતવ્યતાનો બિચારી
 પાગળી છે જ્યાં સુધી જીવ કમ ન બાધે ત્યાં સુધી
 ભવિતવ્યતાની તાકાત નથી કે જીવને કોઈ પણ ગતિમા
 લઈ જઈ શકે એટલે ભવિતવ્યતા પેદા થવામા પણ જીવનો
 ઉદ્ધમ (પુરુષાર્થ) જ કારણરૂપ છે ભવિતવ્યતાના નિર્માણ
 થવા માટે પણ જીવનો ઉદ્ધમ તો હોય જ છે પણ
 મિથ્યાત્વના ચોગે ત્યાં વિપરીત ઉદ્ધમ હોય છે એટલે
 પરપરાએ સમારની વૃદ્ધિ ઠરનારી ભવિતવ્યતાનું તે નિર્માણ
 કરે છે સાચો ઉદ્ધમ કે સાચા પુરુષાર્થનું તેને જ્યાં સુધી
 જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી સ્વઉદ્ધમદ્વારા ભવિતવ્યતાનું નિર્માણ
 થતું હોવા છતાં પણ જવાબદારી ભવિતવ્યતાને જ સોંપે
 છે ભવિતવ્યતા, ઢાળ કે સ્વભાવ એ પુરુષાર્થથી બહાર
 છે તે પુરુષાર્થનો વિષય નથી પુરુષાર્થનો વિષય તો કમો
 કરવા, ભોગવવા, યાતો મોક્ષના કારણે પ્રાપ્ત કરી એવે
 મોક્ષ મેળવવો એજ છે હિંસા, બૂઝ, ચોરી વીગેરે કમો
 દયથી બને છે, તેમા ઉદ્ધમ કરવાનું શ્રી જિનેશ્વર દેવે કહ્યું
 નથી પણ મોક્ષ માર્ગને અંગે ઉદ્ધમ કરવાનું ભગવાને
 ફરમાવ્યું છે મિથ્યાત્વ દશામા જીવનો પુરુષાર્થ કમો કર
 વામા તથા ભોગવવામા જ થાય છે અને મિથ્યાત્વ નષ્ટ
 થયે છતાં મોક્ષના કારણે મેળવવામા પુરુષાર્થ થાય છે અને
 તે કારણોમાથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ કાર્ય સિદ્ધ
 થાય છે

જેમ ડેટલાક જવાબદારી ભવિતવ્યતાને ભજાવી દે છે તેમ કે/વાક બધે પોતે દોષસ્થિત હોય તેમ કર્મને દોષ આપે છે પણ અહીં વિચારીયે તો સમજાય કે કર્મ જડ કે ચેતન ? કર્મ યશુ કયાથી ? કેન ડોઈનુ કર્યુ ધયુ કે આપો આપ ફૂટી નીકળ્યુ ? માનવું જ પડ્યે કે કર્મનો કર્તા પણ હવ જ છે કર્તા છે તો પત્રી ભોક્તા તો છે જ વૃક્ષના ઓડવા કે અનાજ આપોઆપ ઉગતા નથી રૂઝગા પોતાની મેળે ફૂટી નીકળતા નથી, ઉગાડનાર જેડુતના ઉદયમથી જ ઉગે છે જો કે બીજ વીના જેડુત વાવે શું ? એટલે જેડુત પણ જોઈએ, બીજ પણ જોઈએ, અને વૃષ્ટિ સાધન પણ જોઈએ તેમ છતાં પણ જેતરનો માલીક તો જેડુત જ ઠહેવાયે જો કે બીજમાથી અનાજ પેદા થાય છે પણ પેદા કરનાર તો જેડુત જ ગણાયે સામગ્રી બધી છતાં વાવવું કે નહીં વાવવુ, થોડી જમીન વાવવી કે બધી વાવવી, અનાજ વાવવુ કે બીજુ કંઈ વાવવુ, કયુ અનાજ વાવવું આ તમામ માટે જવાબદાર-જોખમદાર જેડુત છે આ ઉપરથી મમજવુ જોઈએ કે આત્મ વિકાસ સાધવો હોય તો ભવિતવ્યતાના ભરોષે નહિ જોગી રહેતા આશ્રવ (કર્મ આવવાના માર્ગ) રૂપ પુરુષાર્થથી દૂર રહી સવર (આવતા કર્મને રોકવાના માર્ગ) તથા નિજેરા (પૂર્વ બદ્ધ કર્મને ક્રમેક્રમે ક્ષય કરવો) રૂપ પુરુષાર્થમા આત્માએ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ મનુષ્યને દ્વાતની પ્રાપ્તિ-એ ભવિતવ્યતા કરાવનાર છે, પરંતુ આવવાનું કાર્ય ભવિતવ્યતા કરાવનારી નથી તે તો C 'જ થાય છે એ રીતે

મનુષ્યલવાદિ સામગ્રી ભવિત યતા અર્પનાર છે પરંતુ તે સામગ્રી વડે સવર તથા નિર્જરા કરવી તે પુરુષાર્થથી જ થાય છે જ્યાં સવર-નિર્જરા માટે પ્રયત્નની જરૂર છે ત્યાં ભવિતવ્યતાના ભરોષે રહેવું એ જૂવ છે

કર્મનો ઉદ્ય ભવિતવ્યતાને આધીન થઈ જાય પણ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ રત્નત્રયીની આરાધના-સવર તથા નિર્જરાનું પોપણુ-આશ્રય-બંધનું શોપણુ એ તમામ ભવિતવ્યતા કરવાની નથી. ત્યાં તો આત્માએ પોતે પ્રયત્ન આદરવો પડે

શ્રી હરિભદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજ કહે છે કે (પચ વસ્તુ પૃષ્ઠ ૨૬-૨૭) બાહ્યપદ્મ, ત્રણપદ્મ, પચોત્તપદ્મ, પચેન્દ્રિયપદ્મ, મનુષ્યપદ્મ, દેવગુરુ ધર્મની જોગવાઈ, અને શ્રદ્ધા આદીની પ્રાપ્તિ થઈ છે પણ તે બધાની સફળતા પુરુષાર્થથી જ છે પુરુષાર્થમાં જ કસોટી છે, ત્યાં પાછો પડે તો ખત્તાસ ઉપરોક્ત તમામ વસ્તુની પ્રાપ્તિ છતે પણ આરાધના ન કરીયે તો પ્રયત્નની ખામી છે સાધન દ્વારા પણ સાધ્ય સિદ્ધ ન કરાય તો સાધનની સાર્યકતા શી ?

નવા કર્મો ન બાધવા, બાધેલા કર્મો તોડવા તથા ઉદ્યમા આવેલા કર્મોને નિષ્ફળ કરવાના પુરુષાર્થ વિના મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ નથી

શ્રી હરિભદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજ કહે છે કે છેલ્લા પુણ્ય પરાવર્તમાં આવેલો જીવ જ ઉદ્યમમાં કટીબદ્ધ હોય છે પૂર્વ સચિન અતસય કર્મ હોય ત્યાં સુધી કાર્ય

સિદ્ધિમા રખાનાઓ થાય પણ તે અતરાય કર્મને તોડ
નારો ઉત્તમ જ છે

હવે એ કંઈમ શું પ્રવૃત્તિમા કરવો ? કેવી રીતે કરવો
કે જેથી નવા કર્મ ન બધાય, બાધેલા તૂટતા બંધ અને
હૃદયમા આવેલા નિષ્ક્રય થાય તે વિચારીયે

મોક્ષનો માર્ગ ઔપચારિક, દ્વાયિક તથા દ્વાયોપચાર
મિકે ભાવમા છે આ ત્રણે ભાવો ઉત્તમથી જ સિદ્ધ થાય
છે આ ત્રણ ભાવોથી પણ ઘણા અજ્ઞાત હોય છે

માનો કે દશ હજારડું દેવું ધરાવનાર ત્રણ આસામી
ઓ છે તેમાથી એકે તો જ્ઞાના પાર્શ્વ સાથે રોકડા ગણી
દીધા અને તે સર્વ મુક્ત થયે।

બીજાએ રાજ્યમા લાગવગ પડેાચાડી પોતાના ઉપર
બાર મામ સુધી ઠોઈ પણ દાવો ન કરે, જપ્તિ ન લાવે,
વારંટ ન કઢાવે તેવો હુકમ મેળવ્યો।

ત્રીજાએ ભેગા કરીને પોતાની પરિસ્થિતિ જણાવીને
સમજાવી દીધા કાધા કરી આખ્યા

એ જ ગીતે આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્ર શુભો ઉપર
કર્મોનું આક્રમણ થયું, હૃદયો આવ્યો ત્યારે સંપૂર્ણ સામ
ર્થવાન આત્માએ તો કર્મનો છેદ કરી નાખ્યો (નાણા
નગદ ગણી દીધા) અને તૂટ્યો તેણે આત્માના શુભો
જાલવ્યવમાન કર્યો જ્ઞાનુ નામ દ્વાયિક ભાવ વાળો।

બીજા આત્માએ સુદૃઢ લીધી જ્ઞાનુ નામ આપશ-
મિકે ભાવ

ત્રીજા આત્માએ લેણદાર દેણદાર એકેનેય તુકસાન નહિ થાય તેવા કાધાનો રસ્તો કાઢ્યો કર્મના રસને તોડે પણ ખરે પુફગલોને પણ રહેવા દે આનુ નામ ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળો જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો ઉત્થ થાય ત્યારે તેના વિહારને તોડવામા આવે તથા તેના પ્રદેશોને ધીમે ધીમે લોગવવામા આવે તેનું નામ ક્ષાયોપશમિક ભાવ કર્મોને ધીમે ધીમે વેદવા તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ ધર્મ આ ત્રણ ભાવોમા છે રત્નત્રયી આદી ધર્મ કે કાનાદિ અતુષ્ટરૂપી ધર્મ આ ત્રણ વાડી કે ઉપવનમા રહેનારા છે આ વાડી, આ ઉપવન પ્રયત્ન વીના બનનાર નથી

મનુષ્ય ભવ, પચેન્દ્રિયપણું આદી સામગ્રી ઔદયિક ભાવની છે મોડા સાધવા માટે એ સામગ્રીની આવશ્યકતા ખરી પણ એ બધી સામગ્રીની સફલતા ક્ષયોપશમભાવવા જાને ! અને તે પણ પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવવાજાને અત્યારે આપણને ક્ષાયોપશમિક તથા ઔદયિકભાવ એ બન્નેનો યોગ છે, પણ તે પ્રશસ્ત કોટીનો કેટલે અશે છે અને અપ્રશસ્ત કોટીનો કેટલે અશે છે એનો નિર્ણય યોગ્ય વિચારણાથી સ્થૂળ રીતે તો આપણે પોતે જરૂર કરી શકીએ અને એ રીતે પૃથક્કરણ કરવાની મહેનત ચાહુ રાખીએ તો એ દ્વારા પણ આપણે આપણા ઘણા વિકાસને સાધી શકીએ

ક્ષયોપશમ ચાર ઘાતી કર્મનો થાય જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અતસય એ ચાર ઘાતીકર્મો વડે આત્માના અનવજ્ઞાન, અનન દર્શન, અનતચારિત્ર અને

અનતવીર્ય એ ચારે ગુણો અવસાએલા છે એ ચારે ગુણો
મગટ થયા પછી અબ્યા બાધ, અક્ષય સ્થિતી, અરૂપીપણું
અને અગુરુ લધુ એ ચારે ગુણોની પ્રાપ્તિ થવી સહજ છે.
એટલે ચાર ઘાતી કર્મનો ક્ષયોપશમ સાધવો બેઈએ એ
ચારે કર્મનો ક્ષયોપશમ સાધવા માટે જ્ઞાનાચાર-દર્શનાચાર-
ચારિત્રાચાર-તપાચાર અને વીર્યાચાર એ પાંચે આચારના
લેહોનું જ્ઞાન સંપાદન કરી તે પાંચે આચારના ઉત્તરભેદોની
આચરનામા ઉઘમી બનવું બેઈએ

અને એ લેહોનું જેમા આરાધન થતું હોય તેવા
અનુબંધોમા પ્રવૃત્તિ કરવાથી ચારે ઘાતી કર્મનો ક્ષયો
પશમ ક્રમેક્રમે વૃદ્ધિ પામ્યે છતે અનતજ્ઞાનસદિ ચાર ગુણો
મગટ થવા રૂપ ક્ષાયિક ભાવની સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્તિ થાય છે

અહીં એટલું તો ખાસ લક્ષમા રાખવું જરૂરી છે કે
મશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવ જ ક્ષાયિકભાવની પ્રાપ્તિરૂપ
થાય છે તે મશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવની શરૂઆત સમ્ય
ગ્રહણ શુભના મગટીકરણથી થાય છે સમ્યગ્રહણ શુભ
દર્શન મોહનીય કર્મના-ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી થાય છે
અન્ય કર્મનો ક્ષયોપશમ પણ દર્શનમોહનીય કર્મના
ક્ષયોપશમનો મેળ જેની સાથે સધાય ત્યારે જ મશસ્ત
ક્ષયોપશમ ભાવને પામે છે - દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમ
પછીથી ચારિત્ર મોહનીયનો પણ સુદર પ્રકારનો ક્ષયોપશમ
થાય મશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવની એ ઉચ્ચકક્ષા છે

પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિકે ભાવ વીના ઔદયિક ભાવની પણ
કંઈ કિમત નથી ઔદયિક ભાવતો રહેજે પ્રાપ્ત થાય એવો
છે એવો ઔદયિક ભાવ આ છુલે સ સાર પરિભ્રમણમા કંઈ
વાર પ્રાપ્ત કર્યો હશે સાથે ક્ષયોપશમિક ભાવ પણ પ્રાપ્ત કર્યો
હશે આજના વિજ્ઞાનકારોએ મનુષ્યભવ-ધન-ધાન્યાદિ ઔદ
યિક ભાવની સામગ્રી હોવા સાથે મતિજ્ઞાનાવરણીય ઠમના
ક્ષયોપશમવડે અનેક શોધખોળોની પ્રાપ્તિ કરી પણ દર્શન
મોહનીય ઠમના ક્ષયોપશમ વિના તે ઔદયિક અને ક્ષયો
પશમિક ભાવની સાર્થકતા શી ? તેવાઓને તો ઔદયિક
ભાવનાના ભેરે ક્ષયોપશમિક ભાવ પણ મચીન બનીને
ઔદયિક ભાવને જ પુષ્ટ કરનારો બને છે એટલે દર્શન
મોહનિય ઠમના ક્ષયોપશમ વીના ઔદયિક ભાવ કે અન્ય
ઠમના ક્ષયોપશમિક ભાવ ક્ષાયિક ભાવની પ્રાપ્તિ રૂપે
થતો નથી,

પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવ મગટ કરવા માટે ઔદયિક
ભાવનું ભેર પહેલું હક્કવતું ભેદએ ઔદયિક ભાવ ઉપર
અકુશ તો પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવ જ લાવી શકે છે
માટે ઔદયિક ભાવની પરાધીનતામાંથી છુટવાને માટે અને
પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવની પ્રાપ્તિને અર્થે આત્માએ
દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમ તરફ
ધૂળ જ લક્ષ્યવાળા બનવું ભેદએ

ધણી વખત એવું પણ બને છે કે પ્રશસ્ત ક્ષયો
પશમિક ભાવ પામવાની તીવ્ર ભાવના હોવા છતાં પણ

તદનુરૂપ અનુદાનોમા પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી અને ઔદયિક સાધના એટલી જોરદાર ન હોય તો પણ તદનુરૂપ અનુદાનોમા છટ પ્રવૃત્તિ થાય છે એનું કારણ એ છે કે ઔદયિક સાધનાને વેગ આપે, તેને અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરાવે એવા કર્મ આત્માને વળગેલાં છે ત્યાં કર્મો જેમ સહાયક બને છે તેમ મોક્ષની સાધનામા કર્મો અતરાય કરનારા પણ બને છે મોક્ષની સાધના, ક્ષયોપશમની સાથે જ્યારે આત્માના પુરુષાર્થનો યોગ થાય છે ત્યારે થઈ શકે છે આત્માને પુરુષાર્થ કરવામા ઉત્સાહીત બનતા અટકાવે અને આત્માના પુરુષાર્થને તોડી પાડવાને માટે મથે એવોય કર્મોદય હોઈ શકે છે એમ છતાં કર્મના જોરદાર ઉદયની સામે પણ આગળ ધમ્મેજવાનો પ્રયત્ન બારી રાખ નારાઓ જરૂર ફાળી જાય છે

કર્મના ઉદયને બાણીને વિચાર કરવો કે આ જેમ જોર હરે તેમ મારે આને તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ કરતા પડીયે જવાય, પાછાય પડાય, પણ એનો પ્રયત્ન બેરી રાખવો

કર્મનો ઉદય જમી તેટલો જોરદાર હોય, તેમ છતાં પણ જે આત્મા ધીરજથી પોતાના પુરુષાર્થને ચાલુ રાખે તે આત્મા જરૂર સફળતાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે મહેનત કરવા છતાંય તત્કાલ સફળતા ન મળે એ બંધુ સહીત છે પરંતુ પ્રયત્ન ને બતાવર બારી રાખ્યો હોય તો ક્યેય સિદ્ધ થયા

જાનાવરણીય કર્મના ભેરહાર ઉપમા પણ એક પારો
 બાર વધુ મુખી પ્રયત્ન થાતુ રાખનાર માપતુય મુની અન-
 ન્ત જ્ઞાની બન્યા હતા “મા ઉપ, માતુષ” એટલા જ
 પદો રટવા છતાં મૃતિમા નહી રહેવાથી તેનું રટણ બે
 ચાર દહાડા, બે ચાર મહિના, કે બે ચાર વર્ષો મુખી નહી
 પણ બાર વરસ મુખી થાતુ રાખ્યું માત્ર આટલા જ પદોનું
 સતત રટણ કરવા છતાં યાદ નહી રહેવાથી હોઠો દ્વારે
 કરવા લાગ્યા નિન્દા કરવા લાગ્યા તો પણ અમન ઉપરનો
 કાણુ યુમાવ્યો નહી, અને સમનારસમા લીન બની રટવાનો
 પ્રયત્ન થાતુ રાખ્યો તો “મારુપ, માતુષ” એટલા પદોનું
 જ્ઞાન તો શું, પરંતુ એ મહામુનીને જગતમા જેટલા છવ
 ખજાણાદિ પદાર્થો છે તેનું અને તેના સર્વ પર્યાયોનું પણ
 સર્વ કાલીન જ્ઞાન થયું બાકી બે એ વખતે પુરુષાધ કર
 વામા તેમને કટાણો આવ્યો હોત અને જ્ઞાન પ્રત્યે બે
 દુભાવ બાગ્યો હોત તો તેઓ કદાચ એથી પણ ઘોર પ્રમા-
 ના જાનાવરણીય કર્મને ઉપાર્જનનારા બનત. નન્દિરેણુ મુનીએ
 વેશ્યાને ત્યાં રહે રહે પણ બાર વર્ષોમા એમણે પોતાના
 અશિત મોહનીય કર્મને નિર્બંધ બનાવી દેવાને માટે રાજ દય
 દયને પ્રતિ બોધીને ત્યાગી બનાવવાનો કમ બાગરી ગણ્યો
 હતો એટલે જેને પોતાનું કર્મ ભેરહાર લાગતું હોય
 તેમણે એ કર્મને નબળું પાડી દેવાના પ્રયત્ન કરવા જ
 જોઈએ પ્રયત્ન વિના સિદ્ધિ નથી શ્રી વિનેશ્વર દેવનું
 વચન બલિત યજ્ઞ, કાલ, નિયતિ, અને કર્મ એ ચાર કારણો
 માટે આરીસા રૂપ છે તથા ઉચ્ચ માટે તો રણસિંહ રૂપ છે

રહે છે જૈનશાસનમા એને “ચૌદ ગુણસ્થાનક” તરીકે ઓળખાવવામા આવ્યા છે

કર્મનો એવો અજળ મહિમા છે કે મોક્ષમાર્ગની સાધનામા પણ અનેક પ્રકારની આટીધુટી ઉભી કરે છે એટલે કેટલીક વખત ગુણસ્થાનકરૂપ અવસ્થામા આગે વધેલ આત્મા પાછો પણ પડી જાય છે એમ ચડન-પડન કરતા ખરેખરો ધીર, દ્રઢચિત્ત, સહનશીલ સાધક, મોક્ષમાર્ગના એ કટકોને-દુ સહ કર્મવિપાકને અવિચલિતપણે વેદતો ચકો કરમે કરમે આગળ વધે છે કર્મબંધન જેટલા કઠોર છે તેટલો જ આ મોક્ષમાર્ગ આકરો છે

ચૌદ અવસ્થારૂપ ચૌદ ગુણસ્થાનક પૈકી કોઈને કોઈ એક ગુણસ્થાનકને વિષે સસારી જીવ માત્ર અવસ્થિત હોય છે વિકાસની દ્રષ્ટિએ એક કરતા ઊંચુ ગુણસ્થાનક અધિક ગુણનું સ્થાનક છે ચૌદ ગુણસ્થાનક એ મોક્ષ મહેવની સીડીમાં ચૌદ પગથીયા રૂપ છે સ્વર્ગીય ફેરવતો જ આત્મા એ પગથીયા વટાવતો આગળધપે છે તે ચૌદ ગુણસ્થાનકના નામ આ પ્રમાણે છે

(૧) મિથ્યાદ્રષ્ટિ (૨) સાસ્વાદન (૩) મિથ્ર (૪) અસયત (૫) દેશસયત (૬) પ્રમત્ત (૭) અપ્રમત્ત (૮) અપૂર્વકરણ (૯) અનિવૃત્તિકરણ (૧૦) સુક્ષ્મ સચરાય (૧૧) ઉપશાંત કથાય (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગી કેવલી (૧૪) અયોગીકેવલી મિથ્યા દર્શન નામે કર્મના ઉદયથી જીવ મિથ્યા તત્ત્વને વિષે મદ્દા સળી રહે, સત્ય તત્ત્વની

નિરાસા ન રાજે તેમિધ્યાદ્રષ્ટિ નામે અથમ શુષ્કસ્થાનક છે

- મિધ્યાદર્શન કર્મનો ઉદય ન હોય પણ અનતાનું અધી કર્મના ઉભયથી જીવને સમ્યક્ દર્શન ન હોય, સમ્યક્ દર્શનથી પતિત થાય તે સાસ્વાદન નામે બીજું શુષ્કસ્થાનક છે સમ્યક્ મિધ્યાત્વ (મિથ) નામે કર્મના ઉદયથી જીવનું દર્શન કેટલેક અંશે મલીન અને કેટલેક અંશે શુદ્ધ હોય તે મિથ નામનું ત્રીજું શુષ્કસ્થાનક છે

- અપ્રત્યાખ્યાન કપાયના ઉદયને લીધે જીવ સમ્યક્ત્વ સંયુક્ત હોવા છતાં અવિરતિ રહે તે અસયત નામનું ચોથું શુષ્કસ્થાનક છે

પ્રત્યાખ્યાન કપાયના ઉદયથી જીવ કેટલેક અંશે સયત અને કેટલેક અંશે અસયત રહે છે તે દેશવિરતિ નામનું પાંચમું શુષ્કસ્થાનક છે

પ્રત્યાખ્યાન કપાયનો ઉદય ક્ષીણ બનવાથી જીવ સંપૂર્ણ પશ્ચે સયત બને, છતાં એમાં પ્રમાદ રહી જાય તે પ્રમત્ત સયત નામનું છઠ્ઠું શુષ્કસ્થાનક છે

એ પછી સંત્વન નામે કપાય મન્દયવાથી પૂર્ણ સયત જીવ પ્રમાદના પન્નમાંથી છૂટો થઈ જાય તો તે અપ્રમત્ત નામના સાતમા શુષ્કસ્થાનકે પહોંચે

સાતમા શુષ્કસ્થાનકે રહેલ અપ્રમત્ત સુખી સંત્વન કષાયોનો અથવા નોકપાયોનો ઉદય અત્યંત મન્દ થતા, મુદ્દે નહિ પ્રાપ્ત થયેલ એવા અપૂર્વ પરમ આસ્વાદન-આનંદમય પરિણામ-આત્મ પરિણામરૂપ કરણ પામે તે અપૂર્વકરણ શુષ્કસ્થાનક છે

એ ધ્યાન ખૂણ ખૂણ વૃદ્ધિ પામતું થતું મોહકર્મ સમૂહના સ્થૂલ અણેને ક્ષીણ કરે યા ઉપશમાવે ત્યારે શ્વર અનિવૃત્તિ કરણ નામના નવમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થાય એ રીતે કપાયો પાતળા પાડતો શ્વર સૂક્ષ્મ કપાય ગુણસ્થાને પહોંચે અહીંયા સૂક્ષ્મ લોભ માત્રનો જ ઉદય હોય છે સર્વ પ્રકારના મોહ ઉપશાન્ત થતા શ્વરને ગુણસ્થાનકે આવે તે ઉપશાન્ત મોહ ગુણસ્થાનક છે

મોહનો સમુહ સપૂર્ણપણે ક્ષય પામે તે ક્ષીણ મોહ ગુણસ્થાનક છે તે પછી ચાર પ્રકારના ધાતીકર્મ સપૂર્ણપણે ક્ષય પામતા શ્વરને નિર્મલ એવું કેવલજ્ઞાન ઉપજે તે સયોગી કેવલી નામનું તેજુ ગુણસ્થાનક છે

સર્વ પ્રકારના કર્મક્ષય પહેલાની અન્યત્પ્રમણ વ્યાપી જે મવસ્થા તે ચૌદસુ ગુણસ્થાનક છે એનું નામ અયોગી કેવલી અહીંયા કર્મલો મળધ પૂરો થાય છે પછી એ આત્મા બધી જ જગત્માંથી મુક્ત થઈ ને વિશ્વને શિખરે ચઢે છે જેમ કાયજો બધા મગથી મુક્ત થતા ડુંબીને જમીન ઉપર જતો નથી, પણ પાણીની સપાટી ઉપર તરે છે, તેમ ચૌદ ગુણસ્થાનકથી પર ચયેલો આત્મા નિખિન કર્મ માથે અસ્પર્શથી અલગ થઈ લોકાકાશના શિખરે સિદ્ધ શિક્ષાની ઉપરે બિરાજે છે ત્યાંજે અનંત નિત્ય ગુણ લોગવે છે, એની મુલગ શાન્તિમા ઢાંચાથી ભગ થતો નથી, મોહ અને ઘટમાળમા એ ફરી પડતો નથી, એની શક્તિ અને જ્ઞાન છતાં પણ સસારમાંથી શુદ્ધ થયેલો તે આત્મા ફરી ભૌતિક સંબંધ બાધતો નથી

